

T.C.

UFUK ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

ULUSLARARASI İLİŞKİLER PROGRAMI

**İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN DIŞ POLİTİKA BELİRLEME
SÜRECİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEHMET MUHDİ AYDIN

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. YELDA HATİCE ONGUN

ANKARA

2020

T.C.
UFUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER PROGRAMI

**İRAN İSLAM CUMHURİYETİ’NİN DIŞ POLİTİKA BELİRLEME
SÜRECİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEHMET MUHDİ AYDIN

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. YELDA HATİCE ONGUN

ANKARA

2020

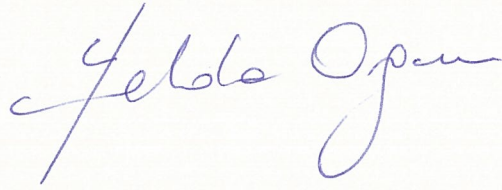
KABUL VE ONAY

Mehmet Muhdi Aydın tarafından hazırlanan "İran İslam Cumhuriyeti'nin Dış Politika Belirleme Süreci" başlıklı bu çalışma, 21.01.2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Celalettin Sencer İMER -Başkan

Prof. Dr. Yelda Hatice ONGUN- Danışman

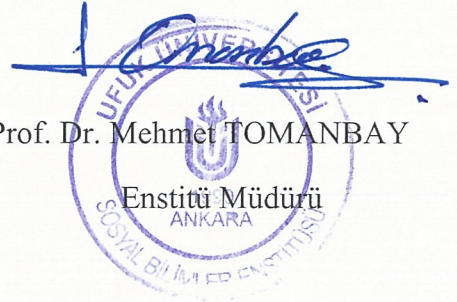
Prof. Dr. Cem KARADELİ- Üye

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Mehmet TOMANBAY

Enstitü Müdürü
ANKARA

BİLDİRİM

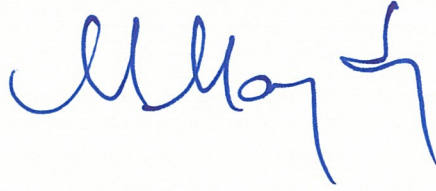
Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

† Tezim sadece Ufuk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

† Tezimin 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

10.02.2020

Mehmet Muhdi AYDIN

TEŞEKKÜR

Tez çalışmama desteği ve hoşgörösüyle katkı sunan danışmanın Prof. Dr. Yelda Hatice ONGUN ve tezimin başlangıç aşamasında fikirleriyle bana yol gösteren Dr. Farhad REZAEİ'ye teőekkürü borç bilirim.

Varlıklarıyla bana destek olan aileme ve sevgisiyle hep yanımda olan canım eşime en kalbi şükranlarımı sunarım.

ÖNSÖZ

AYDIN, Mehmet Muhdi. İran İslam Cumhuriyeti'nin Dış Politika Belirleme Süreci, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019.

İran İslam Cumhuriyeti, Ortadoğu'da önemli bir bölgesel aktör olup yürüttüğü politikalarla dünya gündeminde kalmaya devam etmektedir. Bütün sınamalara rağmen kırk yılı geride bırakan İslam Cumhuriyeti'nin politikaları, özellikle de dış politika belirleme süreci ve bu sürecin etkenleri, çalışmanın odağını oluşturmaktadır. Bu kapsamda araştırma esnasında sadece dış politika üzerinde durulmamış, İran'ın dış politika belirleme sürecini etkilediğine inanılan tarih, inanç, kültür, sosyal yapı gibi öğeler ile bu öğelerin halk ve yöneticilerde bıraktığı etkiye de değinilmiştir. Aryailerin İran coğrafyasına yerleşmeye başladıkları dönem, araştırmanın başlangıç noktası olarak seçilmiş böylece İran halkı ve yöneticilerinin ulusal kimlik öğeleri incelenmiştir. Bunun yanında dış politikayı doğrudan etkilediğine inanılan İran rejiminin ideolojik yapısı da araştırmaya dâhil edilerek İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasının temel motivasyonu anlaşılmasına çalışılmıştır.

Çalışma kapsamında İran tarihi, İslam Cumhuriyeti'nin sosyal ve siyasal yapısı, yönetimde etkili olan kişi ve gruplar, nihai olarak İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasına etki eden unsurlar ile buna bağlı olarak dış politikanın ana amacı incelenmiştir. İnceleme esnasında konu ile ilgili yerli ve yabancı kaynaklar taranmış, sonuç olarak İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasının rejimin devamını sağlayacak şekilde tasarlandığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran, İslam Devrimi, dış politika, Şiilik, Velayet-i Fakih, MKEP (JCPOA), tarih.

ABSTRACT

AYDIN, Mehmet Muhdi. Foreign Policy Decision-making Mechanism of Islamic Republic of Iran, Master's Thesis, Ankara, 2019

Islamic Republic of Iran, as a regional power in the Middle East, remains on the international agenda by its policies. The Islamic Republic survived for forty years despite all the tests; its policies, especially the foreign policy making process and, factors affecting it, are the focus of this study. The foreign policy is not the only focus in this context. The items such as history, belief, culture, social structure which are believed to be affecting the foreign policy decision-making process, the public and, the administrators were also mentioned. From this point, the era in which Arian tribes settled in the region was selected as the starting point to understand the national identity factors of Persians and their administrators. Additionally, the ideological background of the regime, which is believed to directly affect the policies of Islamic Republic, added to the study to analyze the main objective of the Iranian foreign policy.

Within the scope of the study, the history of Iran, the social and political structure of the Islamic Republic, the affecting factors in the administration and ultimately the main purpose of the policy making process of the State were studied. During the examination, domestic and foreign sources were analyzed. As a result, it was concluded that the foreign policy of the Islamic Republic of Iran is being designed to maintain the survival of the regime.

Keywords: Iran, Islamic Revolution, foreign policy, Shiism, Velayet-e Faqih, JCPOA, history

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
TEŞEKKÜR.....	iii
ÖNSÖZ	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1 ULUSAL KİMLİK ÖĞELERİ.....	5
1.1 TARİH.....	5
1.1.1 Kadim İran	6
1.1.1.1 Büyük İskender'in Asya Seferi	6
1.1.1.2 Sasaniler	7
1.1.2 İran Coğrafyasında İslam Hâkimiyeti.....	7
1.1.2.1 İran Coğrafyasında Farklı Milletlerin Hâkimiyeti	8
1.1.2.2 Safeviler	9
1.1.2.3 Kacar Hanedanlığı.....	10
1.1.2.3.1 Meşrutiyet Devrimi	11
1.1.2.3.2 İç Savaş.....	11
1.1.2.4 Pehlevi Hanedanlığı	12
1.1.2.4.1 Rıza Şah Dönemi.....	12
1.1.2.4.1.1 Rıza Şah Dönemi Reformları.....	13
1.1.2.4.1.2 Rıza Şah Döneminin Sonu	15
1.1.2.4.2 Muhammed Rıza Şah Dönemi	15
1.1.2.5 Dış Müdahale Karşıtlığı	15
1.1.2.6 20. Yüzyılda İran'ın Sosyal Yapısında Meydana Gelen Değişimler	16
1.2. İNANÇ/ŞİİLİK.....	17
1.2.1 İslam Toplumunda Ayrılıklarının Başlaması.....	18
1.2.1.1 Fikir Ayrılıkları	19
1.2.1.1.1 Halifelik.....	19

1.2.2 Farklı Şii Ekolleri	21
1.2.2.1 İmamiye Şiiliğinin İnanç Temelleri	22
1.2.3 İmamiye Şiiliğinin Gelişimi.....	23
1.3 KÜLTÜR.....	24
1.3.1. Kadim İran’da Kültür	24
1.3.2. İslamiyet Etkisindeki İran’da Kültür	25
1.3.3 Safeviler, Kacarlar ve Pehleviler Döneminde İran’da Kültür.....	26
1.4 ETNİK YAPI.....	27
BÖLÜM 2 İSLAM DEVRİMİ, ÖNCESİ VE SONRASI.....	29
2.1 MUHAMMED RIZA ŞAH DÖNEMİ	29
2.1.1 Tudeh Partisinin Etkili Olduğu Dönem (1941-49)	30
2.1.2 Milliyetçi Cephenin Etkili Olduğu Dönem (1949-53).....	31
2.1.2.1 Darbe	32
2.1.3 Muhammed Rıza Şah’ın Darbeden Sonraki Dönemi	32
2.1.3.1 Toplumsal ve Sosyal Gerilimler	33
2.2 İSLAM DEVRİMİ.....	34
2.2.1 İran’da Şiiliğinin Toplum ve Devlet Yapısında Güçlenmesi.....	34
2.2.2 Devrim Rehberi Humeyni.....	35
2.2.3 Devrimin Fikri Altyapısı.....	36
2.2.3.1 Velayet-i Fakih.....	37
2.2.3.1.1 Velayet-i Fakih Düşüncesinin Klasik Şii Geleneğindeki Yeri	38
2.2.4 Tek Partili Dönem.....	39
2.2.5 İslam Devrimi	39
2.3 İSLAM CUMHURİYETİ.....	40
2.3.1 İran İslam Cumhuriyeti’nin Yapısı	41
2.3.1.1 Dini Liderlik.....	42
2.3.1.1.1 Uzmanlar Meclisi (Meclis-i Hobregan).....	43
2.3.1.1.2 Yargı Erki	43
2.3.1.1.3 Dini Lider Temsilcileri	43
2.3.1.1.4 Yarı Resmi Vakıflar	44
2.3.1.2 Yasama.....	44

2.3.1.3 Anayasayı Koruyucular Kurulu	45
2.3.1.4 Cumhurbaşkanlığı	46
2.3.1.4.1 Cumhurbaşkanına Bağlı Önemli Kurumlar.....	47
2.3.1.4.1.1 Ulusal Yüksek Güvenlik Konseyi	47
2.3.1.5 Silahlı Kuvvetler	48
2.3.1.5.1 Devrim Muhafızları.....	48
2.4 İRAN'DA ETKİLİ GÜÇ ODAKLARI.....	50
2.4.1 Siyasi Güç Odakları	50
2.4.1.1 Siyasi Gruplar	50
2.4.1.1.1 Fraksiyonlar.....	51
2.4.2 Muhalefet.....	52
2.4.2.1 Hamanei'nin Yumuşak Karnı.....	53
2.4.3 Azınlıklar	54
2.5 İRAN YÖNETİMİNİN YAPISAL VE İDEOLOJİK SORUNLARI.....	55
BÖLÜM ÜÇ İRAN'IN DIŞ POLİTİKASI.....	57
3.1 DIŞ POLİTİKA	57
3.1.1 İran Dış Politikasının Kaynakları	57
3.1.2 Dış Politikanın Belirlenmesinde Etkili Olan Kurum ve Şahıslar	58
3.1.3 İran Dış Politikasının Çatışmacı Yönü	59
3.1.4 Dış Politikanın Pragmatist Yönü	60
3.1.5 İran Dış Politikasına Kronolojik Bakış.....	61
3.1.5.1 1979-1989 Yılları Arasındaki Dönem.....	62
3.1.5.2 1990-2005 Yılları Arasındaki Dönem.....	63
3.1.5.3 2005'ten Günümüze.....	65
3.1.6 Bölgesel ve Küresel İlişkiler.....	66
3.1.6.1 Körfez Bölgesi	66
3.1.6.2 Suriye	68
3.1.6.3 İsrail	68
3.1.6.3.1 HAMAS ve Hizbullah.....	69
3.1.6.4 Türkiye.....	70
3.1.6.5 Azerbaycan ve Ermenistan.....	70

3.1.6.6 Orta Asya	71
3.1.6.7 Güney Asya.....	71
3.1.6.8 Amerika Birleşik Devletleri.....	72
3.1.6.9 Rusya.....	73
3.1.6.10 Çin.....	74
3.1.6.11 Avrupa Birliği	74
3.2 DIŞ POLİTİKAYI ETKİLEYEN UNSURLAR	75
3.2.1 Sünni-Şii Ayrışması.....	75
3.2.1.1 Tarihi Arka Plan.....	76
3.2.1.2 Irak'ta Yönetimin Değişmesi	77
3.2.2 Devrim İhracı.....	78
3.2.3 Ekonomi.....	79
3.2.4 Seçimler	81
3.2.5 İran Tarihi ve Milliyetçiliği	81
3.3. NÜKLEER FAALİYETLERİ ÇERÇEVESİNDE İRAN DIŞ POLİTİKASI.....	82
3.3.1 İran'ın Nükleer Güç Olma Arzusu	82
3.3.2 Uluslararası Toplumun Nükleer Kapasiteye Sahip İran'a Bakışı.....	83
3.3.2.1 Endişeler.....	84
3.3.3 İran ile Nükleer Programı Konusunda Anlaşmaya Varılması	86
3.3.3.1 Anlaşma Çerçevesinde Oluşan Tepkiler	87
3.3.3.1.1 ABD'nin İran ile Anlaşmak İçin Açıkladığı Şartlar	88
3.3.3.1.2 İran Yönetiminin ABD'nin Anlaşma Çerçevesindeki Tavrına Bakışı ...	89
3.4 İRAN DIŞ POLİTİKASININ ANA ÇERÇEVESİ	90
SONUÇ	93
KAYNAKÇA.....	97
ÖZGEÇMİŞ	101

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AIOC	Anglo-İran Petrol Şirketi (Anglo-Iranian Oil Company)
BAE	Birleşik Arap Emirlikleri
BM	Birleşmiş Milletler
BMGK	Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
CIA	Merkezi Haber Alma Teşkilatı (Central Intelligence Agency)
E 3	Avrupa'nın üç güçlü ülkesi Almanya, Fransa, Britanya için kullanılan ifadedir
HAMAS	İslami Direniş Hareketi (Harekat al-Muqawama al-İslamiye)
H.z.	Hazreti
IAEA	Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (International Atomic Energy Agency)
İCP	İslami Cumhuriyet Partisi
M.Ö.	Milattan önce
MKEP	Müşterek Kapsamlı Eylem Planı (Joint Comprehensive Plan of Action/JCPOA)
NATO	Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization)
NIOC	Ulusal İran Petrol Şirketi (National Iranian Oil Company)
P5+1	BMGK'nin beş daimi üyesi ABD, Çin, Rusya, Britanya, Fransa ve Almanya
s.	Sayfa
SAVAK	Devlet İstihbarat ve Güvenlik Kurumu (Sazeman-e Attelaat ve Amniyat-e Keşvar)
SCIRI	Irak Yüksek İslami Devrim Konseyi (Supreme Council for the Islamic Revolution in Iraq)
UYGK	Ulusal Yüksek Güvenlik Konseyi
vb.	ve benzeri

GİRİŞ

İran İslam Cumhuriyeti,¹ uluslararası gündemdeki yerini koruyarak dikkatleri üzerine çekmeye devam etmektedir. 1979 yılında yaşanan İslam Devriminden önce stratejik konumu ve zengin yer altı kaynakları ile küresel güçlerin ilgi odağında olan İran, devrimin akabinde söz konusu özelliklerinin yanında bölgesel politikaları, küresel güçlerle giriştiği mücadeleler ve nükleer güç olma arzusu ile yine uluslararası gündemin üst sıralarında yer edinmektedir.

İran'ın yerli halkı olan Persler, Aryailerin bir kolu olarak binlerce yıllık bir geçmişe sahiptir. Aryailerle beraber bölgeye yerleşen Persler, dağınık kabileleri aynı yönetim altında birleştirdikten sonra doğuda Hindistan'dan batıda Yunanistan ve Kuzey Afrika'ya kadar uzanan bir coğrafya üzerinde kadim zamanların en büyük imparatorluğu olan Ahemeniş İmparatorluğu başta olmak üzere büyük ülkeler kurmuşlardır. Bu çerçevede oluşan medeniyet, bölge halkları ve kültürleri üzerinde etkili olmuştur. İskender, Cengiz Han ve ardılları bölge hâkimiyetini ele geçirmiş olsalar da yerel kültür üzerinde baskın duruma gelememiş ve kalıcı olamamışlardır. Ancak 7. yüzyılda Arap İslam ordularının bölgeye başlattığı akınlar sonucunda bölge Arapların egemenliğine geçmiş, kalıcı etkiler bırakması açısından bu hâkimiyet, İran tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bölgenin kültür ve inancı zaman içinde değişiklik göstermiş ancak Persler, kadim İran kültürünün etkisi ile Arap İslam kültürüne alternatifler oluşturmuşlardır: İslam dini içinden çıkan Şiiliği benimseyen Persler, zamanla Şiiliğe kendi yorumlarını katmış ayrıca köklü devlet, bilim ve sanat geçmişleri ile Arap yöneticilerini etkilemeyi başarmışlardır. Arapların hâkimiyetinin zayıflamasının akabinde çoğunluğu Türk olan farklı milletten grupların bölge üzerinde mücadeleleri ve hâkimiyetleri başlamıştır.

Coğrafi keşiflerle batılı güçlerin İran coğrafyasına ilgileri artmış özellikle 19. yüzyıldan başlamak üzere, bölgede zengin yer altı kaynaklarının da keşfedilmesinin etkisiyle,

¹ Çalışmada İran İslam Cumhuriyeti yerine ülkenin kısa ismi olan İran kullanılacaktır. Ayrıca çalışmada değinilecek diğer ülkelerin de uluslararası ilişkilerde yaygın olan kısa isimleri kullanılacaktır. Ülkeler ve kısa isimleri için bakınız: [www.mfa.gov.tr > data > Terminoloji > ulke-isimleri-listesi2019](http://www.mfa.gov.tr/data/Terminoloji/ulke-isimleri-listesi2019)

Rus Çarlığı/Sovyetler Birliği ile Britanya'nın İran coğrafyasındaki güç mücadeleleri artmıştır. Dış müdahalelere karşı koyabilmek için farklı dönemlerde yöneticilerin giriştiği çabalar istenen sonuçları vermemiş hatta her girişimin akabinde yabancıların İran'daki etkisi artmıştır. Yabancı güçlerin müdahaleleri, kadim bir kültür ve tarihin oluşturduğu milliyetçi duygulara sahip Perslerde yöneticiler ve yabancı güçlere karşı büyük tepkilerin oluşmasına yol açmıştır. Söz konusu tepkiler sonucunda farklı zamanlarda büyük ayaklanmalar olmuş ve 1906 yılında Meşrutiyetin ilanı ülke adına önemli bir dönüm noktası olmuştur. Birinci Dünya Savaşından sonra ülkede yönetim değişikliği olmuş, 1925 yılında Kacar Hanedanlığına son veren Rıza Han, Pehlevi Hanedanlığı dönemini başlatarak İran'ı ulus devlet haline getirecek dönemi başlatmıştır. Pehlevilerin, Türk asıllı Kacar Hanedanlığına son verip yönetime gelmesi, Abbasilerin bölgede zayıflamasından sonra başlayan ve bin yıla yakın süren Türk boylarının İran'daki hâkimiyetini sonlandırmıştır. Öte yandan İran'ın komşusu olan Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 yılında ikinci defa Meşrutiyetin ilan edilmesi ve Birinci Dünya Savaşından sonra 1923 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılıp yerine bir ulus devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, komşu ülkelerde benzer olayların yakın tarihlerde gerçekleşmesi açısından, dikkat çekici bir anekdotur.

Pehlevi Hanedanlığının yönetimindeki İran, tarım toplumundan bölgesinin en büyük gücü haline evrilmiştir. Öte yandan ülke sanayisi ve muazzam yer altı kaynaklarının doğurduğu zenginliğin halkta oluşan refah beklentilerini karşılamaması hatta bu zenginliğin yönetici elitin etrafında toplanan bir gruba aktarıldığına yönelik belirtiler ve inanış, göçlerle dolan büyük şehirlerinin kenar mahallelerindeki halkta, çoğunluğu aylık maaşla geçimini sağlayan yeni orta sınıf ile aydın kesimde içten içe bir öfkenin kabarmasına yol açmıştır. Söz konusu öfkenin bir diğer sebebi de halkın İran tarihinden gelen milliyetçi duygularının tatmin edilememesidir. İran, iki dünya savaşına da katılmamasına rağmen savaşı kazanan ülkelerin müdahalelerine maruz kalıp büyük tavizler vermek zorunda kalmış böylece halkın milliyetçi duyguları tahrik edilmiştir.

Çoğunluğu Şii/Müslüman olan İran halkının, yakın komşularındaki Sünni nüfusa göre azınlık durumunda olması ve Şiiliğin tarihi bilinçaltında yer eden mağduriyet hissi İran halkında da görülmektedir. Yukarıda değinilen tüm bu unsurlar, İslam Devriminin lider kadrosu, özellikle de "inkılap rehberi" Ayetullah Ruhullah Musavi Humeyni tarafından çok

iyi değerlendirilerek ideolojiye dönüştürülmüştür. Humeyni, sadece ülkenin farklı sosyal sınıflardan ve fikirlerden kişileri devrim ideali etrafında birleştirmekle kalmamış şekil verdiği Velayet-i Fakih düşüncesi ile Şiiğin politik duruşuna etki ederek zorunlu olmadıkça politikaya müdahil olmayan Şii din adamlarını politik birer aktöre dönüştürmüş böylece dış güçlerin desteği veya düzenli bir silahlı grubun faaliyetleri olmadan devrimi başarıya taşımıştır.

Devrimin akabinde birçok uzman tarafından kısa ömürlü olacağı zannedilen İslam Cumhuriyeti birçok sınamalara rağmen varlığını sürdürmüş, dini ve modern kurumlarla kendine özgü bir idari yapı oluşturmuştur. Devrimden hemen sonra başlayan ve sekiz yıl süren İran-İrak savaşı ülkeyi zor durumda bırakmıştır. Savaşın bitmesinde kısa bir süre sonra Humeyni ölmüş, devrimci kadro farklı fraksiyonlara bölünmüş buna rağmen devrim ideolojisinin yönetimdeki ağırlığı artmıştır. Yeni rejim, devamlılığını sağlamak için bölgesinde güçlü olmaya çalışmış; bu amaçla pragmatizmden çatışmacı dış politikaya kadar geniş bir aralıkta politikalar üretmiştir. Caydırıcı öğelere de önem veren rejim, askeri kabiliyetlerini nükleer silah ve füze sistemleri ile arttırmaya çalışmıştır. Ancak bu çabalar büyük güçlerin tepkisiyle karşılaşmış ve İran'a geniş çaplı yaptırımlar uygulanmıştır. Bütün sınamalara rağmen yeni rejim, bölgesel ve küresel güçlere meydan okuyarak varlığını sürdürmeye çalışmış ve 2019 yılı itibariyle kırk yılı geride bırakmıştır.

Yukarıda değinilen konular çerçevesinde tarihi, inancı, kültürü, sosyal yapısı gibi genel yönleri ile İran halkını; ideolojisi, politikaları ve kurumları ile İslam Cumhuriyetini anlamak çalışmanın temel hareket noktasını oluşturmaktadır. Bu noktadan hareketle, İran'ın dış politikası merkeze alınmış, bir yüksek lisans tezinin sınırları içinde kalacak şekilde, kendine özgü yapısıyla İran hakkında edinilen bilgilerin konunun ilgililerine toplu olarak sunulması amaçlanmıştır.

Çalışmanın amacına uygun olarak birinci bölümde İran halkının ulusal kimliğini oluşturduğuna inanılan öğeler araştırılmıştır. Bu çerçevede İran coğrafyasını merkez alan hükümdarlıklar tarih başlığı altında incelenmiştir. Günümüzde Perslerin çoğunun Şii olması açısından Şiiğin doğuşu, farklı Şii ekolleri ve Şiiğin günümüzdeki halini alma süreci İnanç başlığı altında incelenmiştir. Bu başlıklarda anlatılan konuların bir yansıması olarak İran

coğrafyasında farklı zamanlarda yaşayan halkların kültürleri ile tarihi olayların halkta yaptığı etkiler de incelenmiştir.

İkinci bölümde İslam Devrimi, öncesi ve sonrası ele alınmıştır. Bu çerçevede devrim öncesinde İran'ın sosyal ve siyasi durumuna değinilmiştir. İran toplumunda din adamlarının mevcut güçlerini artmasına sebep olan yönetim hatalarıyla devrimin oluşmasında bir nevi katalizör durumuna düşen Muhammed Rıza Şah ve yönetimde kaldığı dönem, bu bölümde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Devrimin öncüsü Humeyni'nin fikri gelişimi ve bu gelişimin Velayet-i Fakih düşüncesine evrilip devrimin taşıyıcı ögesine dönüşümünün üzerinde durulmuştur. İslam Devriminin başarıya ulaşması sonucunda yeni kurulan ülkenin siyasi yapısı, ülkedeki etkili kurum ve gruplar incelenmiştir. İslam Cumhuriyeti'nin politika belirleme sürecine etkisi olduğu düşünülen unsurlar ele alınmıştır. Bu inceleme esnasında idari yapıda etkili olan kişi ve kurumlar da araştırmaya dâhil edilerek söz konusu unsurların İran'ın güç yapısındaki etkisi analiz edilmiştir.

Üçüncü bölümde, ilk iki bölüm dikkate alınarak İran'ın dış politikası ve dış politika belirleme süreci araştırılmıştır. İran dış politikası; pragmatizm, İslami ideoloji ve devrim ihracı arasında gidip geldiği yönünde bir izlenim oluşmaktadır. İran dış politikasının temel hareket noktasını anlamak amacıyla İran'ın bölgesel ve küresel ilişkileri, dış politikanın farklı yönleri, dış politikaya etki eden unsurlar incelenmiştir. Ayrıca İran dış politikasına iyi bir örnek olması ve konunun daha iyi anlaşılması açısından, 20 yıla yakın bir zamana yayılan İran'ın nükleer programı nedeniyle süren diplomasi mücadelesine de değinilmiştir.

Yukarıda değinilen araştırma aşamalarında İran ile ilgili kitaplar, akademik çalışmalar, resmi kurumlar ile araştırma kuruluşlarının raporları ve elektronik kaynaklardan yararlanılmıştır. Araştırma konusunun sadece İran olması halinde birçok yerli ve yabancı kaynağa erişim mümkünken, daha yarım yüzyılını doldurmamış olan İslam Cumhuriyeti ve özellikle karmaşık ve çok yönlü politika belirleme süreci ele alındığında aynı miktarda kaynağa erişimin mümkün olamaması çalışmanın ilerleyişine en çok etki eden unsur olmuştur. Söz konusu zorluk da göz önüne alınarak İran'ı ve yeni rejimin dış politikasını bir çalışmada birleştirerek İran ile ilgilenen ülkemiz araştırmacılarına yardımcı olabilmek, çalışmadan beklenen sonucu tamamlayan moral unsuru olacaktır.

BÖLÜM 1

ULUSAL KİMLİK ÖĞELERİ

Ulusal kimlik; semboller, gelenekler, törenler, efsaneler, tarih, kültür gibi öğelerin belirli bir alanda yaşayan kişilerce benimsenmesi duygusunu ifade eder. Bu çerçevede ulusal kimlik ilk olarak belirli bir topluluğun üyeleri arasında dayanışma bağlarının oluşmasını ve üyelerin ait oldukları topluluğu diğerlerinden ayrı olarak düşünmelerini sağlamaktadır. Böylece bir kültüre aidiyet hisseden bireyler, duygusal olarak bazı sembollerini, değerleri, inançları ve adetleri içselleştirip bunları kendilerine ait bir parça olarak düşünürler (Guibernau, 2004, s. 668-669). Bu açıdan ulusal kimlik öğelerinin analizi, aynı coğrafyada binlerce yıldır varlığını sürdüren İran halkının günümüzdeki davranışlarının doğru bir şekilde anlaşılması bakımından önemlidir.

1.1 TARİH

İran isminin, milattan önce (M.Ö.) ikinci binyılda günümüz İran coğrafyasına gelerek buradaki küçük etnik grupları kendi içlerinden eriten Aryailer'den (Ariyan) geldiği düşünülmektedir. Aryailerin bir kolu olan Persler, İran coğrafyasında kurulan ve milattan önceki devirlerin en geniş imparatorluğu olarak bilinen Ahameniş İmparatorluğunu kurmuşlardır. Bu olaydan hareketle İran coğrafyasında yaşayan halklara Persler denilmektedir.

Etrafı surlarla çevrili bir kaleye benzeyen İran coğrafyası, yüksek dağlarla çevrili olup dağların birbirine bakan iç kısımları yaşamaya elverişli bir plato şeklindedir. Mevcut yerleşiklerin önemli bir bölümü uzun asırlar boyunca bu bölgede kesintisiz olarak yaşayan halklardan oluşmaktadır. İran coğrafyasında yaşayan halkların, 2500 yıllık bir süreç içerisinde 232'si bölge içine, 212'si bölge dışına doğru olmak üzere 444 savaş yaşadığı tespit edilmiştir. Söz konusu tarihi mirasın ve coğrafyanın yukarıda belirtilen doğal kale görevi görme özelliği, bölge halkın yaşam alanına bağlı milliyetçi duygularını kalıcı hale getirmiştir (Hafeziniya, 2017, s. 21-36).

1.1.1 Kadim İnan

M.Ö. ikinci bin yılın sonlarına doğru İnan coğrafyasına İskit, Med ve Pers göçleri başlamış; İskitler günümüz İnan coğrafyasının batısına yerleşirken Medler ve Persler mevcut İnan coğrafyasında birlik olarak kadim zamanların en büyük imparatorluğu olan Ahemeniş İmparatorluğunu kurmuşlardır (Curtis, Hooglund, 2008, s. 6-7). Ahemenişler, M.Ö.500'lü yıllarda en güçlü devirlerini yaşamış; batıda günümüzdeki Libya'ya, doğuda Pakistan'a, güneyde Umman Körfezi'ne ve kuzeyde Aral Gölü'ne kadar sınırlarını genişletmiş, bu sayede aynı dönemde Hindistan ve Ermenistan'da var olan kültürleri de etkilemişlerdir.

Ahemeniş hükümdarları ülkeyi coğrafi bölge temelinde yapılanan ve merkezle özerk bir yönetim ilişkisine sahip olan Satraplıklara bölerek yönetmişlerdir. Merkezi yönetimin Satraplarla iletişimini sağlayan atlı postacılar aracılığıyla merkezi otoritenin ülkenin her yanına ulaşması sağlanmıştır. Susa ve Sardis arasında yapılan yolun yanında gümüş ve altın para basımının da katkısıyla ticaret oldukça gelişmiştir (Curtis, Hooglund, 2008, s. 9). Ahemeniş İmparatorlarından Darius zamanında Güney Doğu Avrupa'ya yapılan seferler sonucunda alınan yenilgi, imparatorluğun zayıflamasının başlangıcını oluşturmuştur. İskender'in Asya seferi sonucunda Ahemenişler yenilmiş ve imparatorluk yıkılmıştır (Zayar, 2006, s.3).

1.1.1.1 Büyük İskender'in Asya Seferi

Bugünkü Yunanistan ve Kuzey Makedonya'da hâkimiyetini kabul ettiren İskender, Asya'ya yaptığı seferlerle M.Ö. 334 yılında Anadolu, Mısır ve Babil'i ele geçirmiş akabinde Ahemenişlerin başkenti Persepolis'i ele geçirerek Ahemeniş İmparatorluğuna son vermiştir. İskender, M.Ö. 323 yılında hiçbir varis bırakmadan ölünce fethettiği topraklar dört generali arasında paylaştırılmıştır. Generallerden Seleucus, Babil merkezli bir hâkimiyet kurarak kısa zamanda İnan topraklarının çoğunu hâkimiyeti altına almıştır. M.Ö. 247 yılında Pers bölgesinde ayaklanan Arcases kabilesi, Arcadiler veya Partlar olarak bilinen hanedanlığı kurarak beş asra yakın hüküm sürmüştür. Partlar, hâkimiyetlerinin ikinci asrında Hindistan'dan Ermenistan'a kadar olan bölgenin tamamını ele geçirip Yunanların ve Ahemenişlerin devamı olduklarını iddia etmişlerdir. Milattan sonra üçüncü yüzyılda Ahemenişlerin kurulduğu bölge olan Pers eyaletinin başındaki Ardeşir, bir destan kahramanı

olan Sasan'ın soyundan geldiğini iddia ederek Part Krallığının son kısımlarını da ele geçirip 224 yılında Sasani Hanedanlığını kurmuştur (Curtis, Hooglun, 2008, s.10-11).

1.1.1.2 Sasaniler

400 yıldan fazla hüküm süren Sasaniler, Roma İmparatorluğu ile birçok defa savaşmışlardır. Bizans döneminde İstanbul'a kadar gelen Sasani kuvvetleri, şehri almaya çalışmış ancak yenilince geri çekilerek Bizans'tan aldıkları toprakları da kaybetmişlerdir. Sasaniler döneminde yozlaşma ve baskı artmış, kölelik en katı halini almış, bu durum isyanlara sebep olmuştur. Bu isyanların en önemlisi baskılara karşı büyük şehirlere kaçan yoksul halk arasında düşüncelerini yayan Mazdak'ın başlattığı isyandır. Mazdak temelde gelir adaletini, soyluluk ve feodalite ayrıcalıklarının kaldırılmasını savunmuştur. Nuşirvan zamanında 30 yıla yakın süren isyan bastırılmış akabinde sosyal alanda ve halka toprak dağıtılması konularında reformlar yapılmıştır. Mazdak'ın bu isyanının İran halk isyanları geleneğinde önemli bir temel olduğuna inanılmaktadır (Zayar, 2006, s.4).

1.1.2 İran Coğrafyasında İslam Hâkimiyeti

İlk İslam halifesi Hazreti (Hz.) Ebubekir zamanında Bizans ve Sasainlere karşı başlatılan seferlerle Arap İslam orduları 637 yılında Medain'i almıştır. 641-42 yıllarında Sasani ordularının Nihavend'te İslam ordularına yenilmesi üzerine İran'ın kapıları Müslümanlara açılmıştır (Curtis, Hooglun, 2008, s. 11-12). 7. yüzyılın ortalarında Arap İslam ordularının İran'da egemen olması İran tarihinin dönüm noktalarındandır. Bütün parlaklığı ve başarılarına rağmen Sasani Hanedanlığının baskıcı yönetimiyle biliniyor olması İslam ordularının İran'da kısa zamanda başarılı olmalarının sebebi olarak görülmektedir (Zayar, 2006, s.4).

İlk dört İslam halifesini ardından halifelik hakkını ele geçiren Emeviler dönemi, devletin İslami yönünden çok Arap yönünün ağır bastığı eleştirileri gölgesinde devam etmiş; halife seçme usulü, ilk dört halifenin seçim şekli olan önde gelenlerin ortak kararı sonucu değil de babadan oğula geçen sultanlık şekline dönüşmüştür. Bu dönemde ülkenin sınırları batıda İspanya ve Fransa'dan doğuda Orta Asya'ya kadar geniş bir alana yayılmıştır. Ancak bu dönemde merkezi otoritenin korunmasına çok önem verilmesi, yönetimi birçok isyanla da

mücadele etmek zorunda bırakmıştır. Ayrıca devletin Arap yönü, Arap nüfusu azınlıkta olmasına rağmen, ağır basmış ve “mevali” olarak adlandırılan diğer halklarda ülke yönetimine karşı oluşan hoşnutsuzluklar isyanlara dönüşmüştür. Mevali statüsündeki halklar içinde en fazla nüfusa sahip olanlar da Perslerdi ve Persler, Irak bölgesinde başlattıkları isyanlarını zamanla Horasan’a kadar yaymış, bunun sonucunda da Emevi hâkimiyeti sona ermiş, Hz. Muhammed’in amcası Abbas’ın soyundan gelen Abbasiler halifeliği devralmışlardır (Nasr, 2008, s. 118-120).

Emevilerin ardından halifelik hakkını ele geçiren Abbasiler, Hz. Muhammed’in soyundan gelmeleri açısından hem Şii’lerden hem de Sünnilerden destek görmüşlerdir.² Abbasilerin hilafetinin ilk dönemlerinde devletin İslami yönünün ağır basmasına gayret edilmiş, öte yandan Emevilerden devralınan toprakların sınırlarının korunup geliştirilmesi ve İslam medeniyetinin gelişimine de önem verilmiştir. Bu aşamada Pers kültürü ve yönetim tarzı esas alınarak İslam geleneklerine uyarlanmıştır. Bu durum, Pers kültürünün yayılmasını sağlamış hatta Sasanilerin başkenti olan ve İran coğrafyasının merkezi olarak görülen Ksetipon’un yakınlarında Bağdat şehri kurularak başkent yapılmıştır. Perslerin yönetimdeki etkileri ve buna bağlı olarak İslam kültürü üzerindeki etkileri, Persler ve Araplar arasında başlayan rekabetlerden zarar görmekten kaçınan halifelerin, Türk komutan ve askerlerinin etkisine girmelerine kadar devam etmiştir (Nasr, 2008, s. 120-121).

1.1.2.1 İran Coğrafyasında Farklı Milletlerin Hâkimiyeti

Abbasilerin gücünün azalmasıyla beraber İran coğrafyasında çoğunluğu Türk olan farklı hanedanlıkların ortaya çıktığı görülmüştür: Horasan’da Tahiriler, Sistan’da Safariler ve Buhara’da Samaniler. Söz konusu hanedanlıklardan Samaniler, İran’dan Hindistan’a kadar olan bölgeyi ele geçirip bilahare Gazne’yi (bugünkü Afganistan) alarak Gazneliler Hanedanlığını kurmuş ve 1186 yılına kadar hanedanlıklarını devam ettirmişlerdir. Selçuklular, Samanilerden bazı topraklar alarak kuzey ve güney hattı boyunca hâkimiyet kurmuşlardır. Aslen İranlı olan Selçuklu veziri Nizam’ül Mülk zamanında İran kültürel ve bilimsel bir rönesans yaşamıştır. Selçuklu Sultan’ı Melik Şah’ın ölümü üzerine İran

² İslam peygamberi Hz. Muhammed’in vefatından sonra Müslümanlar arasında kimin halife olması gerektiği ve halifenin nitelikleri konusundaki fikir ayrılıklarının yol açtığı Sünni-Şii ayrışmasına ilerleyen kısımlarda daha ayrıntılı olarak değinilecektir.

coğrafyasında merkezi yapı yeniden zayıflamış ve toprak sahibi aristokratların sözü geçmeye başlamıştır (Curtis, Hooglund, 2008, s. 15-16).

Moğol istilasını sonucunda Cengiz Han komutasındaki Moğol orduları batıda Sina yarımadasına kadar bütün İslam topraklarını alarak ilerlemiş ancak Sina’da alınan yenilginin ardından doğuda İran’a kadar geri çekilmişlerdir. Cengiz Han’ın ardılları olan komutanların İran coğrafyasında oluşturduğu hâkimiyet, İlhanlılar olarak isimlendirilmiştir. İlhanlı hükümdarı Olcaytu, On İki İmam Şiiliği mezhebiyle İslamiyet’i seçmiş böylece İran bölgesinde Şiilik yayılmıştır (Nasr, 2008, s. 129). Ahiren, Kazan Han ve İranlı veziri Raşid Dü-din döneminde İran yeniden güvenli bir dönem yaşamıştır. Kazan Han’ın ölümünden sonra İran coğrafyası uzun bir yönetim boşluğu yaşamış ancak yaklaşık bin yıl kadar süren farklı milletlerin istilalarının ardından Safeviler, hâkimiyeti ele geçirmiş ve İran coğrafyasında uzun yıllar sürecek bir otorite sağlamışlardır (Curtis, Hooglund, 2008, s. 17).

1.1.2.2 Safeviler

Safeviler, 1501 yılında, bir Türkmen beyi olan Şah İsmail komutasında, Tebriz’i alarak iktidarı ele geçirmiş ve İran coğrafyasında evvelki hanedanlıkların yayılma alanında merkezi bir otorite kurmuşlardır. Şii olan Safeviler, ahiren Şiiliği devletin resmi dini olarak kabul etmişlerdir. Devletin kurumlaşması sürecinde, Türk törelerine göre yapılandırılan sistem birçok açıdan Pers geleneklerine bağlı İranlılar tarafından kabul görmemiş ve ülkedeki etnik unsurlar arasındaki dengeyi sağlamak zorlaşmıştır. Ülke içinde bu zorluklarla boğuşan Safeviler, aynı zamanda doğu ve batıdaki komşuları Osmanlılar ve Özbekler ile çatışma halindeydi. 1514 yılında Osmanlılar ve Safeviler arasında yaşanan Çaldıran Savaşı’nda Safevilerin yenilmesi Şah İsmail’in ordu üzerindeki etkisini ve halk nezdindeki yarı ilahi kişilik algısını kırmıştır.

Safevilerin en güçlü dönemi Şah Abbas’ın yönetiminde olduğu dönem olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde Osmanlılara kaptırılan toprakların bazıları geri alınmış, yine Osmanlılarla yapılan anlaşma sonucunda batıda Özbeklerle mücadele için imkânlar oluşmuş, merkezi otoriteyle bürokrasinin ülke genelindeki etkisi arttırılmıştır. Şah Abbas’ın ölümünden sonra Safevi yönetimi gerilemeye başlamıştır. Bu gelişmeler yaşanırken doğudan gelen Afgan kabilelerin saldırıları sonucunda başkent İsfahan, Afganların eline geçmiştir.

Kısa süren Afgan hâkimiyeti bir Afşar kabilesi beyi olan Nadir Şah'ın Safeviler adına İsfahan'ı alması ile son bulmuştur. Nadir Şah'ın 1747'de öldürülmesi ile 1750 yılına kadar devam eden karışıklık döneminde ülke Kacar, Afşar, Afgan ve Zend kabilelerinin mücadelesine sahne olmuştur. En önemli mücadeleler Kacar ve Zendler arasında olurken Ağa Muhammed Kacar'ın son Zend kabilelerini de yenmesi ile İran'da Kacar Hanedanlığı dönemi başlamıştır (Curtis, Hooglund, 2008, s. 18-22).

1.1.2.3 Kacar Hanedanlığı

Oğuz Türklerinden olan Kacarlar, Anadolu'nun doğusunda ve İran coğrafyasında etkili olan Akkoyunlular döneminde yönetim hizmetinde bulunmaya başlamışlardır. Ahiren Safevilerin İran'da hâkimiyet kurma çabalarına da destek veren Kacarlar, Safeviler döneminde de önemli yönetim görevlerinde bulunmuşlardır (Musalı, 2018, s. 134).

1780 ile 1790 yılları arasında yavaş yavaş ülkenin bazı parçalarını ele geçiren Kacarlar, 1786'da Tahran'ı başkent yapıp 1796'da hanedanlıklarını ilan ettiler. Öte yandan Kacar Hanedanlığının devlet yönetimi için yeterli kapasitede ne bürokratik gücü ne de ordusu vardı. Kacarların son zamanlarına doğru savaş, maliye, adalet ve dışişleri bakanlıklarının dahi devamlılık sağlayacak bir sistemleri yoktu. Savaş Bakanlığı, 200.000 kişilik güçlü bir orduya sahip olduğunu iddia etmekteydi ancak Saraya bağlı ve maaşlı olan askerlerin sayısı 8.000'di. Geri kalanlar aşiret reislerine bağlı düzensiz birliklerdi. Adalet Bakanlığının Tahran dışında hiçbir etkinliği yoktu. Taşrada adalet; aşiretlerde hanlar, köylerde kethüda unvanlı köy kâhyaları, toprak ağaları veya köyün ihtiyarları tarafından, esnaflar arasında da bağlı olunan loncalar tarafından sağlanırdı (Abrahamian, 2018, s. 12-17).

19. yüzyılda Kacar Hanedanlığı zayıflamaya başlamış aynı zamanda Avrupa ülkeleri Ortadoğu'ya yavaş yavaş nüfuz etmeye başlamıştır. Bu dönemde Batı'da eğitim görmüş kişiler ve yerel ilahiyat okullarından mezun yeni aydın sınıf aracılığıyla Avrupa merkezli aydınlanma düşüncelerinin İran coğrafyasında etkisi artmıştır. Ülkedeki etkili kişilerin çocuklarını eğitmek için açılan Dar'ül Fünun'a bağlı matbaada, Avrupa klasiklerinin yanında Avrupalılarca yazılan İran tarihi ile ilgili kitaplar da basılmıştır. Bu gelişmelerle Avrupa kaynaklı dünya görüşleri İran'da yayılırken İslamiyet öncesi İran tarihinin öğrenilmesiyle milliyetçilik düşüncesi gelişmiştir (Abrahamian, 2018, s.48-55).

1.1.2.3.1 Meşrutiyet Devrimi

Nasreddin Şah zamanında başlatılan savunma modernizasyonu hamlesi ile ülkedeki yabancı nüfuz dengelenmeye çalışılmış ancak vergi toplanmasında yaşanan sorunlar nedeniyle maliyede istenilen atılımı gerçekleştirecek yeterli kaynak bulunamamış, zamlarla kaynak sağlanmaya çalışılmıştır. Fiyatların kısa zamanda altı katına çıkması karşısında halkın hoşnutsuzluğu artınca hükümet, çare olarak imtiyaz satışına başlamıştır. Bu dönemde verilen imtiyazlar ileride verilecek petrol imtiyazlarının önünü açmış, aynı dönemde yaşanan ayaklanmalar Meşrutiyet Devrimi'nin yolunu açmıştır. Ayaklanmaları bastıramayan hükümet, 5 Ağustos 1906 tarihinde kurucu meclis için genel seçimlerin yapılmasına karar veren bildirgeyi yayınlamak zorunda kalmıştır. Yukarıda değinilen yeni aydın sınıfının gayretleri ile ilerleyen meşrutiyet taraftarı hareketler ve Kacarların mevcut devlet otoritesini kabul ettirecek iktidar unsurlarından yoksun olmaları nedeniyle Meşrutiyet Devrimi başarıya ulaşmıştır. Ancak devrimi ileri götürecek çoğunluk ve yetkinlikte kişilerin olmaması, devrimin de iktidar ile aynı engelle doğmasına sebep olmuş ve bu engel devrimin fiyaskoyla sonuçlanmasına sebep olmuştur (Abrahamian, 2018, s. 55-61).

1.1.2.3.2 İç Savaş

Meşrutiyet Devrimi ile Anayasanın kabulünden sonra meydana gelen olaylar, yeni Meclisi zor durumda bırakmıştır. Öte yandan İran'da etkili olan Britanya, güçlenen Almanya karşısında endişelenmiş ve 1907 yılında Rusya ile Asya'daki sorunlarını çözen bir anlaşma imzalamanın rahatlığıyla Meclise olan desteğini çekmiştir. Meclisin bazı liberal üyeleri, bu dönemde dini kanunların anayasanın üzerinde olmasını eleştirmiş ve din adamlarını, dini kullanarak yolsuzluklarını örtmekle suçlamıştır. Bütün bu olayları fırsat olarak gören Şah, 1908 Haziran'ında Kazak birliklerine Tahran'ı ele geçirme ve Meclisi topa tutma emir vermiş, Meclise karşı yapılan darbe iç savaşı tetiklemiştir. Bunun sonucunda yerel gönüllüler, toprak sahipleri ve asker toplayabilecek zenginler, Tebriz başta olmak üzere İran'ın birçok yerinde ayaklanma hareketleri başlatmışlardır. İç savaşa dönüşen ayaklanmaları bastıramayan Şah, Rus temsilciliği himayesinde yürüttüğü pazarlıklar sonucunda sürgüne gitmeyi kabul etmiştir (Abrahamian, 2018, s.66-73).

1.1.2.4 Pehlevi Hanedanlığı

Rıza Han, Britanya ile yürüttüğü müzakereler sonucunda aldığı destekle, 1921 tarihinde Tahran'ı işgal ederek bir darbe gerçekleştirmiştir. Aynı tarihlerde Sovyetler Birliği de üçüncü bir ülkenin İran'a müdahalesi etmemesi kaydıyla İran'dan tamamen çekildiğini ve Çarlık Rusya döneminden kalan bütün imtiyazlardan vazgeçtiğini açıklamıştır. Rıza Han, bütün bu olaylar devam ederken kendi gücünü de arttırmış; Kara Kuvvetleri Komutanlığından Genel Kurmay Başkanlığı ve Başbakanlığa kadar yükselerek asıl güç sahibinin kendisi olduğunu herkese göstermiştir. Son olarak 1926 yılında Kurucu Meclisi toplayarak son Kacar Hanedanı Ahmed Şah'ı görevden alıp yerine Şah olarak geçen Rıza Pehlevi, İran'da Pehlevi Hanedanlığı dönemini başlatmıştır (Abrahamian, 2018, s. 85-88).

Musalı (2018, s. 131-164), İran coğrafyasında Gaznelilerle başlayan, kısa dönemler hariç, bin yıla yakın süren Türk boylarının hâkimiyetinin Kacar Hanedanlığının yönetimi kaybetmesiyle sona erdiğini ifade etmekte ve birçok araştırmacının İran'daki Türk hâkimiyetine değinmelerinden örnekler vermekte ayrıca Kacarların yönetimde oldukları süre içinde Türk kültürüne çok önem verdiklerine, ülkedeki önemli makamların çoğunda Türklerin bulunduğu ilgili kaynaklardan alıntılar yaparak değinmektedir.

1.1.2.4.1 Rıza Şah Dönemi

Rıza Şah döneminin en önemli özelliği merkezi bir devlet yapısının tesis edilmesidir. Merkezi otoritenin en önemli iki ayağı ordu ve bürokrasi olmuştur. Yürürlüğe konulan zorunlu askerlik uygulaması ile asker sayısı artarken, subaylar Avrupa ülkelerine eğitime gönderilmiş ve ordu yeni silahlarla daha güçlü hale getirilmiştir. Dört olan bakanlık sayısı aynı dönemde tam olarak işleyen on bir bakanlığa çıkarılmıştır. Şehir merkezlerinde güvenliği sağlamak üzere kurulan “şerbanî” ve bir haber alma örgütü olan “Rükn-ü Düyüm (İkinci Direk)” merkezi otoriteyi ülkenin her yanında etkili kılmıştır. Bunun için gerekli olan maddi kaynak da petrol ihracatından, yeni konulan ve düzenli olarak tahsil edilen vergilerden ve ödenmemiş olan eski vergilerin toplanmasından sağlanmıştır (Abrahamian, 2018, s.85-97).

1.1.2.4.1.1 Rıza Şah Dönemi Reformları

Rıza Şah'ın başlangıçtaki hedefi politik, ekonomik, toplumsal ve ideolojik reformlar yapmakken iktidarını kaybettiğinde ardında sadece merkezi otoriteyi güçlendirme saplantısı olan bir devlet aklı bırakmıştır. Meclise seçilecek tüm vekiller Şah'ın onayından geçtiğinden Meclis, Şah'ın askeri yönetiminin üstünü örten bir araç işlevini görmüş, bu nedenle Rıza Şah, birçok konuda reform yaparken seçim yasasına hiç dokunmamıştır.

Dönemin çok rağbet gören Devletçilik fikri, Şah'ı da etkilemiştir. Bu doğrultuda yabancı ülkelerin imtiyaz haklarını içeren anlaşmalar kısa zamanda Şah tarafından feshedilmiştir. Para basma hakkı British Imperial Bank'tan alınarak Ulusal Banka'ya devredilmiş, posta ve telgraf hizmetleri tamamıyla millileştirilmiş, Rus ve İngiliz radyolarıyla rekabet edebilmek üzere İran Radyosu kurulmuştur. İthalat ve ihracat işlemleri devlet iznine tabi tutulmuş, elektrik ve temel gıda maddeleri başta olmak üzere önemli mamullerin yerel üretimi için fabrikalar kurulmuştur. Ülke genelinde birçok zorluklara rağmen kara ve demiryolu ağı geliştirilmiştir.

20. yüzyılın başlarında İran halkının çoğu feodal bir düzen içinde köylerde, toprağa bağlı veya göçebe olarak yaşamaktaydı. Şehirlerde yaşayan yüzde ondan az kısım ise çoğunlukla el işleri yapan pazar esnafıydı. İran halılarının özellikle İngilizler tarafından çokça talep görmesi ve küresel olarak tanınması üzerine kilim üreticileri ve tüccarlarının sayısı ve gücü artmıştır. 1908 yılında ülkede petrolün keşfi ve işlenmeye başlanması ile ulaşım ağının gelişmesi, ülke ekonomisinin entegrasyonunu sağlamış bunun sonucunda da emekçi sınıfın oranında artış görülmüştür. 1920'de 20 bin civarında olan petrol çalışanlarının sayısı, 1940'ta 31.500'e çıkmış, bu esnada artan petrol gelirleri sayesinde genellikle tekstil, gıda ve inşaat malzemesi üretimi yapan küçük fabrikalar kurulmuştur. Petrol gelirlerinin çok daha fazla artması sonucu teknik personel maaşlarında önemli artışlar olmuş öte yandan her yıl kırsaldan şehir merkezlerine doğru büyük göçler yaşanmaya başlamıştır. Tüm bu yaşananlar ülkede gelir adaletsizliğini arttırmış ve fakir nüfus, şehirlerin kenar mahallelerinde yoğunlaşmaya başlamıştır (Zayar, 2006, s. 11-14).

İran toplumunun sosyal yapısında meydana gelen bu değişimler çerçevesinde sosyal reformlar da Şah'ın önemle takip ettiği konulardan olmuş, sosyal reformların tüm halka

yayılmasında ordu ve eğitim kurumlarına büyük önem verilmiştir. Zorunlu askerlik sayesinde ülkedeki tüm erkekler, ordu bünyesinde Farsça öğrenimi başta olmak üzere devlete sadakati, aşirete bağlılık yerine yurttaş olmayı öğreniyordu. Dini vakıflar ve misyoner okulları devlete devredilmiş, devlet eğitimde tek söz sahibi haline gelmişti. Nüfus cüzdanı zorunluluğu nedeniyle soyadı kanunu getirilmiş ve soyluluk unvanları kaldırılmıştı. Standart metrik sistem ve ülke genelindeki standart saat birimi ile başlangıcı 21 Mart olan güneş takvimi de yeniliklerdendi. Geleneksel aşiret giysileri ile Kacar döneminde kullanılmaya başlanan fes yasaklanmış, devletin izin verdiği din adamları dışında bütün yetişkin erkeklerin pantolon ve ceketin yanında önü siperli “Pehlevi başlığı” isimli şapkayı giymeleri zorunlu hale getirilmişti. Kadınların, sosyal alanlara, yere kadar uzanan çarşaf giymeden hatta peçesiz çıkmalarına müsaade edilmeye başlanmıştı. Devletin kontrolünde olan bir din örgütlenmesi laiklik düşüncesinin yerleşmesine tercih edilmiş, bu amaçla önemli şehirlerdeki medreselerin özerkliği korunurken Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde ilahiyatçı yetiştirme çalışmalarına başlanıp ulemaya dâhil olacak kişilerin seçimine de müdahalede bulunulmuştur.

Yargı reformu, Şah için önemli konulardan bir diğerydi. İsviçre ve İtalya hukuk sistemleri örnek alınarak yeni bir adli sistem oluşturulmuştur. Resmi olmayan aşiret, lonca ve şeriat mahkemeleri kaldırılarak yerlerine yerel mahkemelerden yüksek mahkemeye uzanan hiyerarşiye sahip mahkemeler kurulmuştur. Hukukçuların hukuk fakültesi mezunu olmaları şartı getirilerek Şeriat mahkemelerinin yetkisinde olan birçok konu yürürlükten kaldırılmış veya devlete devredilmiştir.

Rıza Şah’ın sosyal reformlarla din alanına el atması ve 1928 yılında Kum’daki bir türbeye saldırması ile din adamları ile Şah arasındaki çatışma başlamıştır. Ayrıca kılık kıyafet başta olma üzere birçok dini geleneğin yasaklanması bu öfkeyi daha da arttırmıştır. Öte yandan 1921 öncesindeki zorlu yılları yaşamayan genç nüfus, ülkenin Rıza Şah ile beraber geçirdiği değişimi kavrayamamış ve Şah’ı bir despot olarak görmeye başlamıştır (Abrahamian, 2018, s. 97-126).

1.1.2.4.1.2 Rıza Şah Döneminin Sonu

Rıza Şah döneminde İran dış politikası; ülke sınırlarının korunması ve Sovyetler Birliği ile Britanya gibi iki büyük güce karşı denge politikasının- ki bu durumda çoğunlukla Almanya tercih edilmekteydi- gözetilmesi şeklinde olmuştur. İran bu dönemde dış ilişkilerinde pragmatist davranırken içeride egemenliğini korumaya gayret etmiştir. İkinci dünya savaşında İran tarafsızlığını ilan ettiyse de İttifak devletleri, ülkedeki Alman güçleri bahane ederek İran'ı işgal etmiştir. Sonuç olarak Rıza Şah yönetimden ayrılarak Güney Afrika'da zorunlu ikamete tabi olmuş yerine oğlu Muhammed Rıza Şah geçmiştir. Yeni Şah, işgal kuvvetleri ile işbirliği vaat etmişse de gizlice Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile görüşmüş ve ABD askerlerinin İran'a yerleşmesinin yolunu açmıştır (Alexandros, 2005, s. 4).

1.1.2.4.2 Muhammed Rıza Şah Dönemi

1941 yılındaki Britanya-Sovyet işgali ile İran'da Rıza Şah dönemini kapamıştır. Rıza Şah tahtından indirildiyse de Pehlevi Hanedanlığına son verilmemiş ve tahta veliaht prens Muhammed Rıza Şah getirilmiştir. Ülke yeniden kuzey kısımlar Sovyetlerin, güneydeki petrol yataklarını barındıran kısımlar da Britanya'nın kontrolünde kalacak şekilde paylaştırılmıştır. Ülke idaresi merkezi hükümete bırakılmış, savaşın bitmesinin ardından işgal edilen topraklardan çıkılacağı vaat edilmiştir (Abrahamian, 2018, s. 129-130). Yeni Şah ülke genelinde gücünü arttırmış ancak halkın beklentilerine cevap verilmemesi toplumsal gerilimlere yol açmıştır. Şah döneminde önce sosyalistler, ardından milliyetçiler ve nihayet din adamları etrafında toplanan halk, Pehlevi Hanedanlığının sonunu getiren İslam Devrimine giden yolu açmıştır.³

1.1.2.5 Dış Müdahale Karşıtlığı

Yukarıda değinilen kronolojik akış içerisinde İran coğrafyası birçok defa dış güçlerin farklı şekildeki müdahalelerine sahne olmuş sonuç olarak bölge halkının bilinçaltında dış müdahaleye muhalif bir etki oluşmuştur.

³ İran tarihinde önemli bir yere sahip olan Muhammed Rıza Şah dönemi ve İslam Devrimine ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak değinilecektir.

Safevilerin en güçlü dönemi olan Şah Abbas döneminde yeni ticaret yolları arayan Avrupalı ülkelerin bölgeye ilgisi artmıştır. Bu dönemde Portekizliler, Hint Deniz yolunu kontrol etmek amacıyla Bahreyn'i ve Basra Körfezindeki Hürmüz Boğazını ele geçirmiştir. Bahreyn'i geri alan Şah Abbas, Hürmüz Boğazı'nın geri alınması için de İngilizlerden yardım istemiştir. İpek ticareti üzerinde devlet tekeli kuran Şah Abbas; İngiliz ve Hollandalı tüccarlar başta olmak üzere yabancı tacirleri İran'a davet etmiştir. Bu adımlar, İran coğrafyasına yabancıların gelişini başlatması açısından önemli olup yabancı müdahalesinin başlangıcı olmuştur (Curtis, Hooglund, 2008, s. 20-21).

19. yüzyılın ilk yarısında Rusların Asya'da doğuya doğru ilerlemeleri sonucunda Kacarlar, kendilerini küçük düşürücü Gülistan ile Türkmençay anlaşmalarını imzalamak zorunda kalmış; öte yandan güneyde Britanyalılar da söz konusu anlaşmalardan daha ağır olan Paris Antlaşmasını Kacarlara dayatmışlardır. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki gücünün 19. yüzyılın sonlarına doğru azalması ile güneyindeki sıcak denizlere erişim peşinde olan Rusya, Fars Körfezi'ne odaklanmış ancak aynı bölgede etki sahibi olmak isteyen Britanya, Rusya'nın bu tavrını tehdit olarak görüp bölgedeki çıkarları için gerekli girişimlere başlamıştır. Bunun sonucunda İran coğrafyası kuzeyde Rusya kontrolündeki bölge, güneyde Britanya kontrolündeki bölge ve arada kalan tarafsız bölge olmak üzere fiilen üç kısma ayrılmıştır. Ahiren Rusya'nın zayıflaması ile birlikte ülkenin genelinde Britanya etkisi artmıştır. Ayrıca aynı dönemde İran'da keşfedilen petrol yatakları üzerindeki Britanya ortaklığı Britanya'nın ülkedeki etkisini artıran diğer bir faktör olmuştur (Alexandros, 2005, s. 3). Bu durum, halkta İran'ın iplerinin yabancıların elinde olduğu düşüncesini oluşturmuş; ülkenin orta sınıfını oluşturan pazar esnafı ile mahalli camilerin etrafında toplanan halkta, iktidara ve ülkeye nüfuz etmeye çalışan yabancı hükümetlere karşı bir tepki oluşmaya başlamıştır. Pazar ve cami arasında kurulan İran'a özgü bu kritik ilişki, günümüzde de önemini koruyarak devam etmektedir (Abrahamian, 2018, s.48-51).

1.1.2.6 20. Yüzyılda İran'ın Sosyal Yapısında Meydana Gelen Değişimler

20. yüzyıla girerken 12 milyon civarındaki İran nüfusunun % 60'ı köylü, % 25-30 arası göçebe, geri kalanı da şehirdiydi. Mevcut başkent Tahran'ın nüfusu 200 bin civarındaydı. Aynı yüzyılın sonlarına doğru Tahran'ın nüfusu 6,5 milyon iken ülkenin toplam nüfusu 69 milyona ulaşmış, nüfusun % 66'sı da şehirlerde yaşamaya başlamıştır.

Aynı yüzyılın başlarında % 5 olan okuma yazma oranı yüzyılın sonlarında % 84'e ulaşmıştır. 20. yüzyıl başında hala bir tarım toplumu olan İran, aynı yüzyılın sonlarına doğru devlet eliyle gelişmiş bir sanayi ve en önemlisi devasa bir nükleer programa sahip olmuştur. 20. yüzyılın başlarında İran devleti; baştaki Şah ve Şahın yakın akraba çevresi ile atadığı bakanlardan oluşan devlet özelliklerini taşımayan bir yapı şeklindeydi. Ülkede hâkimiyet; Şah'ın zorunlu olarak çıkar ilişkisine girdiği aşiret reisleri, toprak ağaları, etkili Dini liderler ve zengin tüccarlar tarafından sağlanıyordu. Aynı yüzyılın sonlarına doğru ise devlet, bir milyona yakın memur istihdam edip ülke ekonomisinin % 60'ını yöneten, 20 bakanlığa keza yarım milyona yakın bir askeri güce sahip olup ülkenin her katmanına nüfuz edebilen bir duruma gelmiştir. Yüzyılın başlarında halk arasında yaygın olan; istibdad, saltanat, eşraf, ayan, erbab, raiyet ile klan veya kol manasına gelen tire ifadeleri, yüzyılın sonlarında yabancı birer kelimeymiş gibi unutulmaya yüz tutmuş; yüzyılın sonunda demokrasi, çoğulculuk, modernite, insan hakları, sivil toplum, halk katılımı ve yurttaşlık toplumsal alanda sıkça kullanılan kelimeler olmuştur (Abrahamian, 2018, s.1-7).

1.2. İNANÇ/ŞİİLİK

Dünyadaki bütün Müslümanlar, Allah'tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed'in onun elçisi olduğuna inanırlar. Ayrıca bütün Müslümanlar, Kur'an'ın Allah tarafından gönderilen bir kitap olduğuna, başka versiyonlarının olmadığına, ayet yorumlamaları farklı ekollere göre değişmekle beraber, ayetlerin mevcut haliyle değişime uğramayıp ilk halini koruduğuna inanırlar. Ölüm ötesi hayat keza farklı yorumları olsa da Müslümanlarca kabul edilmektedir. Namaz, oruç, hac gibi ibadetler de Müslümanların üzerinde fikir birliğine vardıkları İslami konulardır. Müslüman olmayanların dahi dışarıdan fark edebildikleri bu benzerliklerin yanında; dinin ve din hukukunun (fıkıh) yorumlanması, teoloji, psikoloji, sosyal ve politik konularda farklılıklar bulunmaktadır. Tarih boyunca Kur'an ve Hz. Muhammed'in dini/sosyal konulardaki fikirleri olan hadislerin yorumlanmasında farklı ekollerce psikolojik, teolojik ve politik temelde farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu farklı görüşler, İslam dininde bir ayrışma oluşturmamasına rağmen büyük rekabetler hatta kanlı savaflara yol açmıştır (Nasr, 2008, s. 8-10).

1.2.1 İslam Toplumunda Ayrılıklarının Başlaması

Hz. Muhammed'in vefatından sonra halife olan Hz. Ebubekir zamanında, Peygamber tarafından Arap yarımadasında genel itibariyle sağlanan Arap birliğinin bozulması tehlikesi ortaya çıkmış, ayaklanan bazı Arap kabilelerinin isyanları bastırılmıştır. İkinci halife Hz. Ömer zamanında da merkezi otoritenin güçlendirilmesine ve genişleyen İslam Devleti sınırları içerisinde bütünlüğün sağlanmasına çalışılmıştır. Bu dönemdeki birçok yönetim uygulamaları sonraki İslam ülkeleri için örnek oluşturmuştur. Üçüncü halife Hz. Osman dönemi, ülkenin sınırlarında büyük artış olduğu ve buna bağlı olarak başkent Medine'ye bol miktarda ganimetin geldiği ayrıca Hz. Osman'a kendi kabilesini kayırdığı suçlamalarının yapıldığı dönemdir. Bu gibi uygulamaların yol açtığı rahatsızlıklar ayaklanmaya dönüşmüş ve Hz. Osman şehit edilmiştir. Bu olay akabinde Şam ve civar bölgesinin valisi olan Muaviye, yeni halife Hz. Ali'ye karşı amcası Hz. Osman'ın öcünün alınması için baskı yapmaya başlamıştır. Olaylar çatışma aşamasına gelmeden Hz. Ali, yönetim merkezini kendi taraftarlarının çok olduğu Kufe'ye taşımıştır. Ahiren Hz. Ali'nin taraftarları (Şia't Ali/Şii) ile Muaviye taraftarları arasında savaş baş göstermiş, Hz. Ali taraftarlarının kazanmasına rağmen Hz. Ali, savaştan sonraki müzakere koşullarını kabul etmiş ancak anlaşma maddelerini kabul etmeyen ve İslam'ın ilk haline uymadığına inanan bir taraftarı tarafından şehit edilmiştir (Nasr, 2008, s. 115-118).

Hz. Ali'nin 661 yılında şehit edilmesinin akabinde oğulları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile Ümeyye ailesi (Emeviler) arasında halifelik mücadelesi başlamış ve 680 yılında Hz. Hüseyin'in Kerbela'da aile üyeleri ile beraber şehit edilmesi üzerine halifelik tamamıyla Ümeyye ailesine geçmiş ve Emeviler dönemi başlamıştır (CREST, 2016 s. 2). Hz. Ali'nin oğlu ve Şiilerin üçüncü İmam olarak kabul ettikleri Hz. Hüseyin'in destekçileri ve aynı zamanda Hz. Muhammed'in de yakın aile çevresi olan aile fertleriyle birlikte bugün Irak sınırları içinde kalan Kerbela'da dönemin Emevi Halifesi Yezid tarafından şehit edilmesinden sonra Şiilerin birlikteliği daha fazla pekişmiştir (Nasr, 2008, s. 13). Bu olaylar sonucunda Müslümanlar; Sünni, Şii ve Harici olmak üzere üç gruba ayrılmışlardır. İbadiler olarak da bilinen Hariciler, en küçük Müslüman grubunu oluşturmakta çoğunluk itibariyle Umman'da ve Cezayir'in güneyinde varlıklarını sürdürmektedirler. Hariciler, halifelik hakkı

konusunda ne Hz. Ali'ye ne de Muaviye'ye taraf olmaktadırlar. Müslümanların %86-87 arasındaki oranı Sünni, %13-14 arasındaki oranı ise Şii'dir (Nasr, 2008, s. 10).

1.2.1.1 Fikir Ayrılıkları

Şiilik ve Sünnilik mevcut halini 9. yüzyılda hadislerin toplanması sonucunda almaya başlarken bu döneme kadar Sünni liderlerin ağırlığı olan İslam dünyasında Şiilerin de ağırlıkları, günümüze kadar devam edecek şekilde, özellikle İran ve Irak'ta oluşmaya başlamıştır. Sünni ve Şiiler ilahi kitap olan Kur'an'ı, Hz. Muhammed'in hayatının dini açıdan örnek alınması anlamına sünneti ve Hz. Muhammed'in sözleri olan hadisleri ideal bir Müslümanlık için rehber olarak kabul ederken, Şiiler Sünneti, Hz. Muhammed ve ona yakın olan arkadaşlarının örneği değil de Hz. Muhammed'in Kur'an'ı yaşayışı ve bu yaşayışın onun ailesi üzerinden devamı olarak anlamaktadırlar. Şiilere göre Hz. Muhammed'in ailesinde bulunan üstünlük durumu Hz. Hüseyin'in vefatıyla son bulmamıştır. En büyük Şii grubunu oluşturan İsnâaşariye/İmamiye anlayışına göre Hz. Hüseyin, On iki İmamın üçüncüsüdür, son İmam olan Mehdi, bir tür gizlenme/gayb halindedir ve kıyamet gününe yakın bir zamanda yeniden ortaya çıkacaktır. Hukuk ve hukukun yorumlanması sonucu oluşan içtihat da Sünni ve Şiiler arasındaki farklardandır. İki grup da bu konuda Kur'an ve Sünneti öncelerken bu kaynakların nasıl yorumlanacağı konusunda ayrışmaktadırlar (CREST, 2016, s. 2-4).

Şii anlayışına göre insanlar dünyadaki varlık amaçlarını ve görevlerini tam olarak anlamalı bundan sonra müreffeh bir sosyal yapı oluşturmaya çalışmalıdırlar. Bu adımdan sonra ortaya çıkacak dini bir otorite ile insanlar sadece Allah'a ibadet ve kulluk edeceklerdir. Şii inancına göre bu iki adımı birbirini takiben oluşturacak kişinin, Allah tarafından günahlardan ve yanlışlardan korunmuş olması lazımdır. Aksi durumda yönetici çarpık fikir ve/veya kötü uygulamalar sergileyebilme ihtimaline karşı korumasızdır (Tabatabai, 1975, s. 37).

1.2.1.1.1 Halifelik

Nasr (2008, s. 11-12)'a göre, Şiiler ve Sünniler arasındaki ayrılık Hz. Muhammed'in vefatından sonra kimin halife olması gerektiğine dair fikir ayrılığına dayanmaktadır. Halife,

Arapça bir kelime olup Allah'ın peygamberinin vekili anlamına gelmektedir. Bununla beraber fikri ayrılık sadece kimin halife olacağına ötesinde halifenin görevleri konusuna da dayanmaktadır. Sünniler, halifenin görevlerini İlahi kanunları (Şeriat) korumak, sorunların çözümünde hakem görevini yerine getirmek, kamu düzenini ve İslam dünyasının sınırlarını korumak için toplumu idare etmek olduğunu düşünürken; Şiiler, bu görevlere ek olarak halifenin Kur'an ve fıkı yorumlayabilmesi yani aslında içsel/manevi/vehbi ilme sahip olması gerektiğine, bu açıdan da Allah tarafından seçilip Peygamber aracılığıyla açıklanması gerektiğine inanmaktadırlar.

Hız. Ali'nin arkadaşları ve takipçileri; Müslümanlar arasındaki durumu, Hız. Muhammed'in ev halkından olması ve şahsi nitelikleri nedeniyle kendisini Hız. Muhammed'in vefatından sonra siyasi kararlar alacak olan halife ve dini kararlar alacak olan dini otorite olarak görmüşlerdir. Hız. Muhammed'in vefatına az bir zaman kala bu görüşe karşı bir muhalefet oluşmuştur. Hız. Muhammed'in defin işlemleri tamamlamadan, bir grup Müslümanın halife seçmek üzere toplandığı ve yeni halifeyi seçtikleri bilgisi Hız. Ali ve arkadaşlarına ulaşmıştır. Hız. Ali'ye yakınlıkları ile bilinen, Hız. Muhammed'in amcası Hız. Abbas, Zübeyr, Ebu Zerr, Mikdad ve Ammar gibi o dönemde İslam toplumundaki önemli şahısların; Hız. Muhammed'in ev halkına danışılmadan yapılan bu seçim ile seçme şekline karşı çıkmalarına ve aksine görüş belirtmelerine rağmen bu görüşler Müslümanların genel menfaati düşüncesi öne sürülerek kabul edilmemiştir. Önemli bir Şii âlimi olan Tabatabai, (1975, s. 35-36) bu durumun, Müslüman çoğunluk içinde Hız. Ali taraftarının azınlık olarak fikri bir ayrışma yaşamalarına yol açtığını savunur. Hız. Ali taraftarları ilk andan itibaren ayrılık çıkarmaları üzerine ayıplanmış ve Hız. Ali'nin kendisi de yeterli desteğe sahip olmadığı için mevcut politik duruma karşı çıkamamıştır. Bununla birlikte Şiiler, siyasi olarak halifenin seçilmesine rağmen dini ve ilmi halifenin Hız. Ali olduğu konusundaki fikirlerini korumuş ve tüm dini konularda otoritenin Hız. Ali olması gerektiğine dair fikirlerini sürdürmüşlerdir (Tabatabai, 1975, s. 35-36).

Bu çerçevede Şiiler, halifelik konusunda Hız. Peygamberin yakın aile çevresini (Ehl-i Beyt) referans alırlar. Şiiler, bu tür vasıflara sahip kişiyi İmam olarak kabul etmekte, bu kişinin de Hız. Ali olduğuna ve onun, sağlığında Hız. Peygamber tarafından kendisine halife olacak kişi olarak seçildiğine, bunun sonucunda da İmam Ali ve Hız. Peygamber'in kızı

Fatima'nın evliliğinden doğan çocukların da İmamlık kurumunu devam ettirdiğine inanmaktadırlar. Bu açıdan Şiiilerin büyük çoğunluğu, Hz. Ali ve onun ailesini İslam toplumunun tek meşru yöneticileri olarak kabul etmekte, Hz. Ali'den önceki ve sonraki halifeleri meşru olarak kabul etmemekte, meşru yönetim silsilesinin On İki İmam aracılığıyla son İmam olan Mehdi üzerinden devam ettiğine inanmaktadırlar. Bu aşamada Şiiliği sadece politik bir hareket olarak görmek yanlış olacaktır. Çünkü Şii ekolünün fıkıh, teoloji, felsefe ve diğer dini ilimler yanında kendilerine has Kur'an yorumlama metodolojileri vardır. Söz konusu farklar nedeniyle İslam içindeki ekoller arasında tartışma ve rekabetler başlamış ve günümüze kadar varlığını sürdürmüştür (Nasr, 2008, s. 11-13).

1.2.2 Farklı Şii Ekolleri

Şiiiler, Hz. Ali ile oğulları Hasan ve Hüseyin'i ilk üç imam olarak kabul ederler. Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra Şiiilerin çoğu, oğlu Ali al-Saccad'ı imam olarak kabul ederken, küçük bir grup Hz. Ali'nin üçüncü oğlu Muhammed'i imam olarak kabul etmişlerdir. Ali al-Saccad'ın vefatından sonra Şiiilerin çoğunluğu oğlu Muhammed al-Baqir'i imam kabul ederken bir kısım Şiiiler ise Zeyd el-Şahid'i imam kabul etmiştir. Bu grup, varlığını halen Zeydiler olarak sürdürmektedir. Ana grup Şiiiler, Muhammed al-Baqir'den sonra oğlu Cafer-i Sadık'ı imam olarak kabul etmişlerdir. Cafer-i Sadık'tan sonra Şiiilerin çoğunluğu imam olarak oğlu Musa el-Kazım'ı imam olarak kabul ederken bir grup Şii, Cafer-i Sadık'ın yaşça Musa el-Kazım'dan büyük olan ve imam Cafer-i Sadık hayattayken ölen oğlu İsmail'i imam olarak kabul etmiştir ve bu grup günümüzde varlığını İsmaililer olarak sürdürmektedir (Tabatabai, 1975, s. 68).

Musa el-Kazım ve son İmam olan Mehdi ile beraber 12 İmamı takip eden Şiiilere İsnaaşariye⁴/İmamiye Şiiileri veya Caferiler denmekte ve bunlar en büyük Şii grubunu oluşturmaktadırlar. Zeydiler, İmamiye Şiiilerinden farklı olarak İmam sayısını 12 ile sınırlamamakta ve halifeliğin Hz. Muhammed'in ehl-i beytinde kalması zorunluluğunu kabul etmemektedirler. İsmaili Şiiiler de İmamiye Şiiilerinden farklı olarak imametini yedi sayısı ile orantılı olarak değiştirdiğine, Hz. Muhammed'in son peygamber olmadığına ve Şeriat

⁴ İsnaaşar, Arapçada 12 anlamına gelmektedir. Hz. Ali ve onun soyundan geldiğine inanılan son İmam Mehdi'ye kadar İmam sayısının 12 olmasına referansla İmamiye/Caferi Şiiilerine İsnaaşariye de denilmektedir.

kanunlarını değiştirilemez ve feshedilemez olduğuna inanmaktadırlar (Tabatabai, 1975, s. 75).

1.2.2.1 İmamiye Şiiliğinin İnanç Temelleri

İmamiye Şiiliği, Kербela trajedisi, altıncı İmam Cafer-i Sadık tarafından şekillendirilen yanılmaz İmam dūřuncesi ve gaybta olduğuna inanılan 12. İmam temellerine dayanmaktadır. İmamiye Şiiliğinin Caferilik olarak da adlandırılmasının sebeplerinden biri sōz konusu ekolün oğretilerinin çoğunun İmam Cafer-i Sadık tarafından nakledilmesinden kaynaklanmaktadır. Gūnūmūz Şiiliğinin fihhi anlayışının ūęte ikisi Cafer-i Sadık'ın yorumlamaları ūzerinden oluşturulmuştur. Cafer-i Sadık'ın yorumları sonucunda Şiilik, Ehl-i Beyte duyulan meyilden oluşan sosyal veya politik bir anlayıştan dini bir ekole evirilmiştir. Bōylece Şiilikte İmamlık makamı topluluk liderliğinden dini bir makama dōnūřmūř, sonuğ olarak da İmama itaat Peygambere ve buna bağlı olarak da Allah'a itaat olarak kabul edilmiştir. Cafer-i Sadık'a gōre; siyasi liderliğin etik değerlerinin az olmasına karşın İmamet saf iyilik olan dini dūřūnce etrafında şekillenmektedir. Ayrıca Allah'ın belirlediği kadere rağmen gūç mūcadelesi sağma olacaktır. Peygamber aracılığıyla Allah tarafından belirlenen İmanın konumu maddi bir makam olmayacağından dolayı İmam olacak kişinin seğimi toplumun tercihine de bırakılamamıştır. Bu anlayışla, siyasi liderlikle İmamet arasındaki kesin farklar da ortaya çıkmış, liderlik gereksinimleri ve sonuğları da değişmiştir (Alsaif, 2005, s, 15-20).

İmamiye Şiileri, 12. İmam olan Mehdi'nin yařadıęı halde gōrūnmedięi ve bir tūr gayba karıřtıęına, Mehdi'nin bir gūn dūnyaya geri gelerek barıř ve adaleti tesis edeceęine ve bōylece insanlık tarihinin sona ereceęine inanmaktadırlar. İmamiye Şiileri, meřru yōnetim konusundaki fikirleri nedeniyle 1979 İslam Devrimine kadar tūm yōnetimleri de gayri meřru olarak kabul ederken devrim sonucunda din ve yōnetim konusunda yeni yorumlar oluřturmuř ancak Mehdi'nin hususiyeti ile ilgili fikirler varlıęını aynen korumaya devam etmiřlerdir (Nasr, 2008, s. 12-13).

1.2.3 İmamiye Şiiliğinin Gelişimi

İmamiye Şiiliği mevcut konumunu büyük oranda Safevi Hanedanlığından devralmıştır. İmamiye Şiiliğini devlet dini olarak kabul eden Safeviler, Irak ve Suriye'deki Şii din adamlarını yeni bir anlayış temelinde devlet dini oluşturmaları için ikna etmiştir. Devletin yeni Şiilik anlayışı, yine devletçe çok güçlü şekilde desteklenen din adamlarının yorumları ile halkın ve adalet kurumlarının dini haline gelmiştir. Safevilerin, İmamiye Şiiliğine diğer bir katkıları da bazı İslam öncesi öğelerin varlığını korumanın yanında, Şiiliğe, İmamiye Şiiliğinin geniş yorumları ile beraber din adamlarının ruhani hiyerarşisini eklemeleri olmuştur.

Safevilerin çabaları sonucunda İran coğrafyasının doğu ve batı sınırlarındaki Şiiler, İran Şiilik anlayışını benimsemiş ve sonuç olarak İran Şiiliğinin merkezi haline gelmiştir. Bu durum bir yandan İmamiye Şiiliğini Sünni İslam ekolünden oldukça ayırıştırırken diğer yandan Şiiliğinin Güneybatı Asya boyunca bir dar hatta yayılmasına yol açmıştır. Söz konusu yayılma, Şiiliği Asya'ya has bir inanış haline getirirken öte yandan o zamana kadar Akdeniz merkezli medeniyetler kuran ve Batı ile savaş, ticaret ve benzeri (vb.) yollarla ilişki içinde olan Sünnilerin aksine Şiilerin, Batının dikkatini çekmesini engellemiş ve Batılıların Şiilik algısında yanlışların oluşmasına sebep olmuştur.

Safevilerin Şii dünyasına diğer bir etkileri de kendilerine hizmet eden ve kendilerinin de hizmet ettiği din adamlarının etkisinin çok güçlü hale gelmiş olmalarıdır. Özellikle Safevilerin yıkılmasına doğru din adamları İmamiye Şiiliğinin ayakta kalmasını sağlamış ve İran coğrafyası genelinde etkilerini artırmışlardır. Bu dönemde önemli Şii müçtehitlerinin etkisi ve yorumları Sünniler arasında ulemanın etkisi ve yorumlarını hayli gölgede bırakacak bir seviyeye gelmiştir. Her Şiinin yaşayan bir müçtehidi dini ve sosyal alanda uyulması gereken bir merci olarak algılanması anlayışı da bu dönemde oluşmuştur (Kramer, 1987, s. 3-4).

İmamiye Şiiliğinden sırasıyla Ahbarilik ve Usulilik anlayışları doğmuştur. Ahbariler, her Müslümanın Kur'an, Hz. Muhammed ve İmamların öğretilerini anlayabilecek durumda olduğunu ve bu öğretilere uyulması gerektiğini savunurken Usuliler, din hukuku ve kavramlarının müçtehit sıfatına haiz yetkin kişilerce yorumlanması ve bu yorumların diğer

Müslümanlarca takip edilmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Söz konusu tartışmalar Usulilerin lehine sonuçlanmıştır. Bu sonuçla beraber, Usulilerin, İslam hukukunu yorumlama yeteneği olmayan halkın, hâlihazırda gaybta olan 12. İmamın zuhur vaktine kadar müçtehitlerin düşüncelerine uymalarını gerekli kılan “taklit” düşünceleri büyük bir yaygınlık kazanmıştır. Yorumları takip edilen müçtehit de “merce-i taklit” olarak tanımlanmıştır (Rustamov, 2004, s. 36).

1.3 KÜLTÜR

Günümüz İran coğrafyasında yaşayan halkların büyük çoğunluğu Farsça konuşmakta veya ana dili olmamakla beraber Farsçayı anlamaktadır. Bölge nüfusunun tamamına yakını Şii/Müslümandır. İran kültürü; Firdevsi, Sadi, Hafız, Cami, Mevlana, Ömer Hayyam gibi şairlerle çok güçlü bir alt yapıya sahiptir. Özellikle Pers destanlarının anlatıldığı Firdevsi'nin Şehnamesi, İran halkının hafızasında ayrı bir yere sahiptir (Hafeziniya, 2017, s. 25-30).

İslamiyet öncesinde köklü bir devlet, kültür ve din geçmişi olan İran, bu özelliği ile diğer Müslüman ülkelerden ayrılmaktadır. İslam Arap ordularının İran'ı fethinden sonra da İran tarihin ve geleneklerinden etkilenen “İranlılık” bilinci devam etmiştir. Bu durum İran'da günümüze kadar devam eden bir ikilik oluşturmuş, İslam ve İranlılık günümüz İran'ının temellerini oluşturan iki unsur olmuştur (Alexandros, 2005, s. 3).

1.3.1. *Kadim İran'da Kültür*

Ahamenişler döneminde ülke genelinde yaygın dil Aramiceydi ancak resmi yazışmalarda kadim Farsça kullanılmaktaydı. Partlar, Ahamenişlerin kullandığına benzer bir dili ve Orta Pers Pehlevi yazısını kullanmıştır. Sasanilerin hâkimiyeti süresince İran geleneklerinin yeniden diriltmesi ve Yunan kültürel etkisinin yok edilmesi hedeflenmiş ayrıca merkezi yönetimin gücü arttırılarak gösterişli kentsel planlamaya, tarımsal ve teknolojik gelişmeye çok önem verilmiştir. Zerdüştlük dini, sosyal yapıyı ayakta tutan unsur olmuştur (Curtis, Hooglun, 2008, s. 9-12).

1.3.2. İslamiyet Etkisindeki İran'da Kültür

Arap Müslümanlar İran fethine kadar fethettikleri her yeri Arap ve İslamlaştırırken İran'ı İslamlaştırmış ancak Araplaştıramamışlardır. Araplarca fethedilen Irak, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika kısa bir zaman içinde tamamen Araplaşmış, yerel diller ya kaybolmuş ya da nüfusun az olduğu ücra kırsal kesimlerde varlığını zayıf bir şekilde devam ettirmiştir. İran dışında kalan ülke ve halklar İslam fethinden önce de birçok güç tarafından fethedilmiştir. Ancak İran, Müslümanlarca fethedilene kadar sadece kısa bir süre İskender tarafından ele geçirilmiş, bu fetih de Helenistik izler bırakmasına rağmen tam anlamıyla İran'da baskın kültür olacak bir aşamaya gelememiştir. Diğer ülke ve halklar için Müslümanlar eski istilacının ve kültürün yeni bir istilacı ve kültürle değişmesi anlamına geliyorken İranlılar için Arap Müslümanların fethi alışılmadık bir durum olmuştur. Bu nedenle İranlılar İslam'ı benimsemelerine rağmen Araplaşmamış, kendi kültürlerini koruyarak yeni hükümdarlarını etkilemiş hatta Araplar aracılığıyla aldıkları Şiiliği kendilerine uyarlayarak bir bakıma İslam'ın içinden yeni bir anlayış çıkararak İslam'ı dahi Arapların çoğunlukla uyguladıkları haliyle kabul etmemişlerdir (Lewis, 1999, s. 1-6).

İran'ın Arap Müslümanlarca fethi ve İslam'ın etkisinin coğrafyada yayılması sonucunda Perslerin kadim dini Zerdüştlük kaybolmaya yüz tutmuştur. Öte yandan Arapların İran coğrafyasındaki hâkimiyeti Persleri derinden etkilemiş; Perslerin kullandığı Pehlevi dili yerine Arapça kullanılmaya başlanmış hatta yüzyıllar sonra yeniden Farsçaya dönülmesi halinde bile Arap alfabesinin kullanımına devam edilmiştir (Zayar, 2006, s. 4-5). Öte yandan Müslümanlar, İran'daki hâkimiyetleri sonucunda özellikle Sasani devlet geleneğinden etkilenmiş, yönetici başkanlığındaki vezirler kurulundan oluşan divanı; para basma ve devlet gelir giderlerinin kontrolünü sağlayan maliyeyi kendi sistemlerine uyarlamışlardır. İranlılar; filoloji, edebiyat, tarih, geometri, hukuk, felsefe, tıp ve fen alanlarında İslam kültürüne katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca 1. Hüsrev zamanında (531-579) Hintçeden Pehleviceye çevirisi yapılan birçok kitap, daha sonra İslam dünyasına geçmiştir (Curtis, Hooglund, 2008, s. 11-14).

1.3.3 Safeviler, Kacarlar ve Pehleviler Döneminde İran'da Kültür

Safeviler'in ilk dönemlerinde İran'da yaşayan halkın büyük bölümü Sünniyken Şah İsmail'in aldığı sert tedbirlerle Şiilik kısa sürede bütün İran'ı kapsayan bir inanç haline gelmiştir. Şiilik devletin resmi inancı haline gelince İran'a davet edilen Şii fıkhi alanında söz sahibi din âlimlerinin çabasıyla Arapçadan Farsçaya tercüme faaliyetleri başlamış ve Arap alfabesinin İran coğrafyasında kalıcılığı artmıştır. Ayrıca Safeviler'de toplumun hâkim unsurunu oluşturan Türk boyları, Şah Abbas döneminde artan merkezî yönetimi güçlendirme çabaları sonucunda nispeten etkilerini kaybetmişlerdir. Şah İsmail'in tahta geçmesiyle Tümen adı verilen para basımına da başlanmıştır. Günümüzde İran'da Riyal ve Tümen resmi para olarak kullanılmaktadır. Safeviler dönemi birçok alanda gösterişli sanat eserleriyle bilinmektedir. Safeviler'in sanat anlayışı özellikle Osmanlılar ile Hindistan'da Bâbürlüler'i etkilemiş, İran minyatürleri ve İranlı nakışlarına karşı olan büyük ilgi ile bu sanat dalları yakın coğrafyadaki halkları büyük oranda etkilemiştir (Gündüz, 2008).

Kacarlar, önceki kısımlarda değinildiği gibi yönetim konusunda yeterli araçlardan yoksun olmaları nedeniyle yönetimlerini halka kabul ettirmek için Şiiliğe önem vermişlerdir. Kacar yöneticileri kalabalık maiyetleri ile kutsal Şii türbelerini ziyaret edip Meşhed, Kerbela ve Necef'e hac vazifesini yerine getirmek için ziyaretler düzenlemişlerdir. Kacarlar, Şiilik motiflerinin yanı sıra Perslerin İslamiyet öncesi motiflerini de kullanmış bu amaçla Şehname'nin toplu okumalarını ve bu kitapta geçen isimlerin yeni doğan çocuklara verilmesini desteklemişlerdir (Abrahamian, 2018, s.26-44).

Rıza Şah döneminde ulusal bilinç oluşturmak ve eski sosyal yapıyı dönüştürmek amacıyla birçok alanda olduğu gibi kültür alanına da el atılmış, bu amaçla çeşitli kültür kurumları kurulmuş, dergiler ve günlük yayın yapan gazetelerin basımına başlanmıştır. Dildeki Arapça sözcükler Farsça karşılıkları ile değiştirilmiştir. Köylerden şehirlere doğru yaşanan yoğun göçler ve petrol sanayisinin gelişimi sonucunda aylık maaşla geçinen bireylerin artmasının akabinde Tahran başta olmak üzere büyük şehirlerde kurulan sinema, tiyatro, restoranlar ve butiklerin çevresinde canlı bir yeni orta sınıf oluşmuştur (Abrahamian, 2018, s. 114-119).

1.4 ETNİK YAPI

Azeriler, İran'da Perslerden sonraki en fazla nüfusa sahip halktır. Azeriler İran'ın Kuzey batı bölgesinde ve ülkenin önemli kentlerinden biri olan Tebriz'de yoğun olarak yaşamaktadırlar. Perslerle ortak din ve mezhebe sahip olan İran Azerileri, Farsçayı da anlayıp konuşabilmektedirler. Azerilerin atası olan Safevilerin İran'da uzun yıllar hüküm süren bir devlet kurmaları ve bazı Azeri liderlerin Meşrutiyet Devriminde önemli rol oynamaları, Azerilerin İran'daki etkisi ve sosyal yapıya bütünleşmeleri hakkında bilgi vermektedir (Hafeziniya, 2017, 119-123). Bu çerçevede kendilerini İran'ın "yapıtacı" olarak gören Azerilerin günümüzdeki en temel sorunu anadilde eğitim konusudur. Bu amaçla Azeriler, İran'da dernekler kurmuş ve 1997-2005 yılları arasında İran Cumhurbaşkanı olan Hatemi'nin anadilde eğitim vaadini yerine getirmemesi üzerine tepkilerini arttırmış, söz konusu dernekler ahiren kapatılmıştır. 2006 yılında ülkenin önemli gazetelerinden birinde Azerileri küçük düşüren bir karikatürün yayınlanması üzerinde Azeriler, Tebriz başta olmak üzere İran'ın birçok yerinde gösteriler düzenlemiş bunun üzerine gazete kapatılarak bazı yöneticileri göz altına alınmış, Kültür Bakanlığı da Azerilerden özür dilemek zorunda kalmıştır. Bu olay Azerilerin İran'daki devam eden etkisini göstermesi açısından önemlidir (Saraçlı, 2007, s. 174).

İran'daki ikinci büyük azınlık grubu olan Kürtlerin çoğu Sünni olup Şii olanları da vardır. Kürtlerin 1920-25 tarihleri arasında bağımsız bir Kürt devleti kurma çabası merkezi kuvvetlerce bastırılmış, 1945-46 yılları arasında Sovyetler Birliği'nin desteği ile Kürtlerin kurduğu Mahabat Bağımsız Cumhuriyeti de Sovyetlerin desteğini çekmesi ve İran kuvvetlerinin bölgeye girmesiyle yıkılmıştır.

Diğer bir azınlık grubu olan Araplar, daha çok İran'ın batısındaki Huzistan bölgesinde yaşamaktadırlar. 1920-1925 yılları arasında merkezi hükümete karşı ayaklanan Araplar, 2. Dünya savaşı sonrası boşluk döneminde merkezle bağlarını korumuş hatta Irak'ın devrik lideri Saddam Hüseyin tarafından yürütülen Arap milliyetçiliği propagandalarına itibar etmemişlerdir. Araplarının İran yönetimi ile aynı mezhebi paylaşımları bu tavırlarında önemli bir etkiye sahiptir. Öte yandan Huzistan'ın önde gelen Arap liderlerinin Cumhurbaşkanı tarafından kendi dillerinin resmi dil ve eğitim dili olarak kabul

edilmesi için başvuruda bulunmaları, İnan'daki Arap azınlığın milliyetçi hassasiyetlerinin varlığını koruduğu düşüncesini desteklemektedir.

İnan'ın Pakistan ve Afganistan sınırına yakın kısımlarında yaşayan Beluçların merkeze çok uzakta bulunmaları, ülkeyle entegrasyonlarını zorlaştırmış, Pakistan ve Afganistan'daki Beluçlarla bağlarını kuvvetlendirmiştir. Beluçların soy, mezhep ve dil konularında Perslerden farklı olmaları da merkezle entegrasyonlarını zorlayan ayrı bir husustur.

İnan'ın kuzeyinde Türkmenistan sınırına yakın bölgede yaşayan Türkmenler de Perslerle soy, dil ve mezhep farklılığına sahiptirler. İnan ve Sovyetleri Birliği arasındaki sınır anlaşmaları sonucunda Türkmenistan'daki soydaşlarından ayrılan İnan Türkmenleri, 1922 yılında genel bir kongre düzenleyerek bir lider seçmiş hatta özel askeri okullarda asker yetiştirmeye başlamışlardır. Bu faaliyetler sonucunda merkezi hükümete karşı askeri ayaklanma başlatmış ancak ayaklanma 1923 yılında bastırılmış ve Türkmenler zorunlu iskâna tabi tutulmuşlardır (Hafeziniya, 2017, s.123-133).

BÖLÜM 2

İSLAM DEVRİMİ, ÖNCESİ VE SONRASI

İran'ın Kacar Hanedanlığı döneminde modern bir orduya sahip olan Ruslara karşı iki defa ağır yenilgiye uğraması ve bu yenilgilerin İran coğrafyasına yabancıların nüfuz etmesi ile sonuçlanması üzerine mevcut yönetimler, modern bir ordu kurmaya çabalamış ancak bu çaba, kadim kabile geleneğinin dağılması ve İran'da kapitalistleşme süreci başlaması ile sonuçlanmıştır. Böylece 19. yüzyılın ilk yarısında üretim gelirlerinde artış yaşanırken 19. yüzyılın ikinci yarısında ithal ürünler yerel piyasaya hâkim olmuştur. Bu noktadan hareketle modern İran tarihi üç döneme ayırmak mümkündür: İlk dönem, 19. yüzyılın başları itibariyle İran'ın yarı sömürge sayılabilecek bir durumda dünya pazarına çok az etki edebildiği dönemdir. Bu dönem, Meşrutiyet devrimi ve petrol gelirlerinde görülen artışla kapanmıştır. İkinci dönem Rıza Han'ın Şahlığını ilan edip Pehlevi Hanedanlığı döneminin başlamasından Başbakan Muhammed Musaddık'a yapılan darbeye kadar olan yılları kapsar. Bu dönemde İran hala yarı sömürge durumundadır ancak petrol gelirlerindeki büyük artış ve sanayileşmeyi emek sınıfının artması takip etmiştir. Öte yandan petrol gelirlerinin İran'da etkili güçlü devletlerle paylaşılıyor olması krizlere yol açmış ve bunun sonucunda ülkede yukarıda değinilen dış destekli darbe yaşanmıştır. İkinci Dünya Savaşından sonra babası Rıza Şah'ın yerine geçen Muhammed Rıza Şah'ın, Musaddık'a karşı yapılan darbeden sonra yeniden ülke yönetiminde tek söz sahibi olduğu üçüncü dönemde petrol gelirleri artmış ve İran, dünya pazarlarında daha fazla söz sahibi olmuştur. Petrol gelirlerinin artmasına rağmen zenginliğin geniş halk kitlelerine yayılmaması, İran'ın süregelen sorunlarını arttırmıştır. Varlıklı ve yoksul kesim arasındaki gelir dengesizliği ile iç karışıklıklar kontrol edilemez bir boyuta ulaşmış ve 1979 yılı şiddetli bir patlamaya sahne olmuştur (Zayar, 2006, s. 10-11).

2.1 MUHAMMED RIZA ŞAH DÖNEMİ

Rıza Şah'ın yönetimine son veren Britanya ve Sovyetler Birliği, yönetime getirdikleri veliaht prens Muhammed Rıza Şah'ın kontrolünde olacak düzenli bir ordunun varlığına izin vermişledir. Bu çerçevede Şah, ordu üzerindeki etkisini arttırarak subayları kendine bağlamış, başkomutan sıfatıyla ordu denetiminin kendisinde olduğunu öne sürerek

Savaş Bakanlığını sadece ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak bir kurum haline getirmiştir. Şah, karşılık olarak müttefiklere kapsamlı reformlar yapma ve babasının yasadışı yollarla elde ettiği serveti halka iade etme sözü vermiştir. Yeni Şah ayrıca halk nezdindeki itibarını arttırmak için sivil giysilerle yemin ederek meşrutiyete bağlı kalacağını, sağlık yatırımlarına ve eğitime kaynak ayıracağını, Tahran başta olmak üzere şehirlerin alt yapısını düzelteceğini vadedmiştir (Abrahamian, 2018, s.126-132).

Yeni Şah, ordu üzerindeki kontrolünü korurken bürokraside aynı kontrolü sağlayamamıştır. Şah ve etrafındakilerin icraatları, ilk zamanlar sosyalistler sonra milliyetçiler tarafından örgütlenen halk arasında tepki toplamıştır. Öte yandan siyasal merkeze yeniden ayanlar, toprak sahibi ve soylulardan oluşan seçkinler hâkim olmuştur. Seçkinler mecliste, Azadi (Liberal), Fraksiyon-u Aşair (Aşiretler Fraksiyonu), İttihad-ı Milli (Milli Birlik) ve Mihan (Ana vatan) gibi fraksiyonlar oluşturmuşlardır. Mecliste ayrıca Muhammed Musaddık gibi bağımsız ve etkili vekiller de bulunmaktaydı. Fraksiyon liderleri ve vekiller yasa çıkarılmasında, Başbakan ve Bakanların belirlenmesinde son derece etkili olmuşlardır (Abrahamian, 2018, s. 132-139).

2.1.1 Tudeh Partisinin Etkili Olduğu Dönem (1941-49)

Avrupa’da gördükleri eğitimi tamamlayıp İran’a dönen aydınlar ile bir kısım eski siyasi tutuklular, Muhammed Rıza Şah döneminde Hizb-i Tudeh’i (Kitle Partisi) kurmuştur. Belli başlı bir maddi varlığı olmayan kişiler arasında örgütlenmeyi öngören parti, kısa zamanda çok daha büyük kitleler nezdinde etkili olmuştur. Meclise gönderdiği vekillerin yanı sıra bakanlıklar da alabilen partinin üye sayısı hızla artmış, yayın organı olan Rehber Gazetesi 100.000’den fazla tiraj yapar duruma gelmiştir. Parti ayrıca aydınları da kendine çekmeyi başarmıştır. Petrol üretim işletmelerinde çalışan parti üyeleri, en stratejik üyeler konumuna gelmiş nitekim Tudeh Partisine yakın olan sendikanın, 1946 yılında petrol üretim sahalarında başlattığı grev etkisini göstermiş ve Anglo-Iranian Oil Company (AIOC), çalışanların taleplerini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu etkiye bağlı olarak petrol sanayisinin devletleştirilmesinin ilk olarak dile getirilmesi, Tudeh’in İran tarihindeki belki de en dikkate değer çıkışı olmuştur.

1945 yılından sonra Sovyetler Birliği'nin İran petrolü üzerinden imtiyaz talep etmesi Tudeh için bir kırılma noktası olmuştur. Britanya'nın İran petroleri üzerindeki imtiyazlarına sürekli tepki gösteren Tudeh, Sovyetlerin söz konusu talebi karşısında gerekli tepkiyi göstermemiştir. Ayrıca Sovyetler Birliği aynı dönemde Azerbaycan ve Kürdistan'da başlayan ayrılıkçı hareketleri desteklemiş, bu durum da Tudeh'in aleyhinde etki yapmıştır. Bu durum karşısında Hükümet, Tudeh'i ayrılıkçılara destek vermekle suçlamıştır. Ahiren Şah'a karşı düzenlenen bir suikast girişimi ile 1949 yılında tüm ülkede sıkıyönetim ilan edilmiş, Tudeh, yasadışı ilan edilerek birçok birimi kapatılmış ve liderleri tutuklanmıştır.

Kısa süren etkinliğine rağmen Tudeh, İran'da kalıcı etkiler bırakmıştır. Parti, kitlesel politikaların ve kitle bilincinin ülkedeki öncüsü olmuş, sınıf kavramının kullanımını yaymış, politikada erkekler kadar kadınların da etkin olmasını savunmuştur. Tüm bunların yanında yukarıda da anılan petrol sanayisinin devletleştirilmesi fikri, Tudeh'in önemini göstermesi açısından kayda değerdir (Abrahamian, 2018, s.142-150).

2.1.2 Milliyetçi Cephenin Etkili Olduğu Dönem (1949-53)

Milliyetçi Cephe (Cebhe-i Milli), Tudeh'in zayıflamasıyla İran siyasetinde etkisini hissettirmeye başlamıştır. İsviçre'de eğitim görmüş katı bir anayasacı olan Muhammed Musaddık'ın başkanlığındaki hareket, anayasacılık ve yabancı egemenliğinden kurtulmayı kendisine şiar edinmiştir. Bu çerçevede petrolün kontrolünün her aşamada İran Devleti ve halkına bırakılması, hareketin savunduğu önemli tezlerden olmuştur. Hareket, Anayasacılık fikri temelinde Şah'ın, saltanat sürmek yerine ülkeyi yönetmesi gerektiği ve ordu üzerindeki gücüyle anayasayı çiğnediği fikirlerini savunup halkın olan hanedanlık arazilerini söz vermesine rağmen iade etmeyen Şah'ı eleştirmiştir.

Musaddık, savunduğu fikirlerle birçok orta sınıf partisinin desteğini kazanmıştır. Ahiren hükümeti kurabilecek sayıda vekilin desteğini kazanan Musaddık, petrol sanayisinin kontrolünü elinde bulunduran Britanya'ya ve ordu üzerinde önemli etkisi olan Şah'a karşı tehdit oluşturmaya başlamıştır. Başbakan olan Musaddık, AIOC'a alternatif olarak National Iranian Oil Company'yi (NIOC) kurmuş ve Britanya'dan AIOC'u sorun çıkarmadan NIOC'a devretmesini istemiştir. Yaşanan bu ilk krizden sonra ikinci bir kriz de Şah ile yaşanmıştır: Musaddık seçim yasasında değişiklik yapılması ve Savaş Bakanının diğer Bakanlar gibi

kendisine bağılı olması gerektiğini savunmuştur. Şah'ın bu teklifleri kabul etmemesi üzerinde Musaddık taraftarları ayaklanmış ve üç gün süren ayaklanmanın ardından Şah geri adım atmak zorunda kalmıştır. Musaddık, Savaş Bakanlığı'nın ismini Savunma Bakanlığı olarak değiştirerek görevlerini kendi hükümeti adına devralmıştır (Abrahamian, 2018, s.150-156).

2.1.2.1 Darbe

Britanyalı yetkililer için en önemli konu İran petrollerinin kontrolüydü. İran'daki Britanyalı yetkililer, yapılacak bir anlaşma ile kontrolün kendilerinde kalması halinde İran'ın petrol gelirlerinden aldığı payın % 60'a çıkmasına bile razı olabileceklerini ülkeleriyle yaptıkları yazışmalarda ifade etmişlerdir. Öte yandan ABD, Musaddık'ı anlaşmaya ikna etmek için bir süre çeşitli yollar denemiş ancak başarılı olamamıştır. Bunun üzerine Britanya ve ABD istihbarat birimlerinin İran'daki elemanları, etkilerinde bulunan eşraf ve subayları da örgütleyerek bir darbe planı hazırlamış; İran petrol sanayisi üzerindeki kontrolünü korumak amacıyla 1953 yılında Britanya ve ABD ortaklaşa bir darbe gerçekleştirmiştir. Darbe başarılı olmuş ve İran halkı nezdinde ABD de artık Britanya ile beraber diğer bir emperyalist güç olarak görülmeye başlanmıştır. Darbe sonucunda Tudeh ve Milliyetçi Cephe dağıtılmış ve çoğu partili tutuklanmıştır. Bu durum İran'daki kökten dinci hareketlerin güçlenmesinin de yolunu açmıştır (Abrahamian, 2018, s.156-161).

2.1.3 Muhammed Rıza Şah'ın Darbeden Sonraki Dönemi

Muhammed Rıza Şah, 1953 darbesinin ardından ordu ve bürokraside güçlenip sarayın etkisini artırarak bıraktığı yerden işlerine devam etmiştir. İran'ın petrol gelirlerinden aldığı payın 1954 yılında yapılan konsorsiyumla % 50'ye çıkarılması ve 1973 yılındaki Arap-İsrail savaşı nedeniyle İran'ın dünya petrol üretimindeki payının artması ülke gelirlerini katlamıştır. Artan gelirlerle askeri alanda yapılan harcamalar sonucunda İran, 1975 yılı itibarıyla Basra körfezinin en geniş donanmasına, Batı Asya'nın en büyük hava kuvvetlerine ve dünyanın en büyük beşinci ordusuna sahip olmuştur. Şah ayrıca ABD ve İsrail istihbarat servislerinin işbirliğiyle Sazeman-e Attelaat ve Amniyat-e Keşvar (SAVAK) adlı bir istihbarat birimi kurmuştur. İçişleri Bakanlığı da ülkenin idari yapısını yeniden düzenleyerek en büyük şehirlerden köylere kadar devletin denetimini sağlamıştır.

Şah, bu dönemde başlattığı toprak reformuyla herkesin toprak sahibi olmasını amaçlarken neticede çok büyük topraklara sahip tüccarlar ile daha az toprağa sahip çiftçiler ve hiç toprağı olmayan rençperler ortaya çıkmıştır. Öte yandan feodal, ayan, eşraf ve umde-i malik gibi kişiler ve unvanlar kaybolmaya yüz tutmuştur. Sonuç olarak göçebe ve köylü nüfus hızla büyük şehirlere göç etmiş, aşiretler sosyal mozaikte kaybolup gitmiştir. Bu esnada Planlama ve Bütçe Teşkilatının hazırladığı beş yıllık planlar öncülüğünde ülke sanayisi de hızla gelişmiş, sosyal programlarla eğitim görenlerin sayısı ve buna bağlı olarak okuma yazma bilenlerin oranı da artmış, sağlık yatırımları ile çocuk hastalıkları ve salgınlarda önemli bir azalma meydana gelmiştir. Kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmış, boşanma ve çocukların velayetlerini alabilme konularında erkeklerin hakları kısıtlanmıştır. Tüm bu değişimlerin sonucunda pazar esnafı ve beyaz yakalı çalışanlar ile yüksek tahsilli kişilerden oluşan yeni bir orta sınıf doğmuştur (Abrahamian, 2018, s.163-182).

İran ekonomisi artan petrol gelirleri ile çok yüksek büyüme rakamları elde etmiş, 1973-74 yılları arasında % 33,9 olan büyüme 1974-75 yılları arasında % 41,6'ya yükselmiştir. Aynı şekilde endüstrinin de gelişmesi işçi sınıfının artmasıyla sonuçlanmıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak enflasyonun hızla artması, çalışan kesim içinde muazzam bir rahatsızlığa sebep olmuştur. Şah'ın önlem olarak büyümeyi % 40 oranında azaltma kararı alması ülkede büyük işten çıkarmalarla sonuçlanmış, özellikle petrol sahalarında işlerini kaybedenler toplu grevlere başlamışlardır. Ülkenin önemli sanayi kollarından olan tekstil işçileri de maaş zammı ve ikramiye talebinde bulunmuşlardır. Artan ayaklanmalara karşı ordu silah kullanmak zorunda kalmış ve bu durum ayaklanmaların ülkedeki bütün kesimlere yayılmasına yol açmıştır. (Zayar, 2006, s. 33-34).

2.1.3.1 Toplumsal ve Sosyal Gerilimler

Şah'ın ülkede gerçekleştirdiği yenilikler, Şah'a muhalefeti taşıyacak üç unsurun güçlenmesini de beraberinde getirmiştir: Ülkenin gelişmesine rağmen Şah'a hep muhalif olan aydın ve kentli işçiler ilk grubu, köylü nüfusu ve aşiretleri denetim altında tutan ancak toprak reformu sonucunda güçlerini kaybeden ayanlarla geçim kaynaklarını kaybeden toprak sahipleri ikinci grubu, büyük şehirlere göçerek gecekondu mahallelerine yerleşen devasa başıboş sınıf da üçüncü grubu oluşturmuştur. Ayrıca ülkenin gelişmesi ve petrol

gelirlerindeki muazzam artış, halkın beklentilerini arttırmış ancak beklentilerin karşılanmaması da halkta aynı oranda bir tepkinin oluşmasına yol açmıştır.

Toplumsal gerilimler sosyal gerilimlere alan açarken 1970’li yıllarda sosyal tabakaları etkileyen iki isim öne çıkmıştır: Fransa’da eğitim alan sosyal bilimci Ali Şeriati ve Şah’ı ABD’ye imtiyazlar vermekle suçlayan Ayetullah Ruhullah Humeyni. Ali Şeriati, Hz. Muhammed ile aynı dönemde yaşayan takipçilerinden Ebu Zerr’in hayatından çok etkilenmiş ve onu ilk sosyalist olarak tanımlamıştır. Ayrıca Şeriati, Fransa’da eğitim gördüğü esnada sosyalist düşünürler ve ders aldığı üniversitedeki akademisyenlerden de etkilenmiştir. Şeriati’ye göre; “*Şiiliğin temel niteliği her türlü baskıya, özellikle feodalizm, kapitalizm ve emperyalizme karşı devrimdir.*” Şeriati, fikirleri ile okumuş genç kesimi etkiliyorken Humeyni din adamlarına seslenmekteydi. Humeyni’ye göre Allah, Hz. Peygamber ve İmamları topluma yol gösterecekler diye göndermiş ve Hz. Peygamber ile 12 İmam’ın yokluğunda şeriati koruma görevi dinde içtihat yapma yetkisine sahip din adamlarına geçmiştir. Şii inancına göre; din adamlarının korumasına muhtaç reşit olmayan, dul, cezai ehliyeti olmayanları koruma fikri olan “velayet-i fakih” düşüncesi, Humeyni tarafından bütün ülke nüfusunu içine alacak şekilde yeniden yorumlanmıştır. Ancak Humeyni, velayet-i fakih konusundaki fikirlerine sadece üniversite derslerinde değinirken halka açık yerlerde ise Şah’ın icraatlarının ülkede ve toplumda yol açtığı çürümelerden söz etmiştir (Abrahamian, 2018, s.182-193).

2.2 İSLAM DEVRİMİ

2.2.1 İran’da Şiiliğin Toplum ve Devlet Yapısında Güçlenmesi

İran ve Rusya arasında, Kacar Hanedanlığı döneminde yaşanan savaşlarda, İran’ın yenilerek ağır şartlar içeren anlaşmalar imzalayıp savaşlardan çekilmesiyle halkın devlete inancında büyük bir gerileme olmuştur. Öte yandan söz konusu zorlu dönemde ortaya çıkan ve yoksul kesim içinde yayılan Bahailik inancı, halka sunduğu pratik ekonomik çözümlerle devlete bir alternatif oluşturmaya başlamıştır. Bu yönüyle iktidarın çıkarlarını zedeleyen Bahailer, sundukları yeni inanç modeli ile aynı zamanda Şii ulemanın da çıkarlarını zedelemişlerdir. Ülkenin birçok yerinde merkezi otoritenin çok zayıf olması nedeniyle Şii ulemanın Bahailikle mücadelede öne çıkmasına hükümetçe göz yumulmuştur (Rustamov,

2004, s. 40-41). Yukarıda değinilen koşullarla birlikte 1891-92 Tütün İsyanı, 1911 Meşrutiyet Devrimi vb. toplumsal sorunların ortaya çıktığı zamanlarda Şii din adamları, hep liderliğine veya en azından desteğine başvurulmuş merciler olmuştur. Etkisi günden güne artan Şiilik, her ne kadar ülkedeki birçok farklı fikirden grupların katılımı olmuş olsa da, 1979 devriminin de taşıyıcısı ve devrim sonrasında kurulan sistemin kurucu ögesi olmuştur (Rustamov, 2004, s.47-48). Bu açıdan devrimde Şiiliğin önemi yadsınamaz bir gerçektir. Devrimde rol alan din adamlarının fikirleri Şiilikteki protest duruştan kaynaklanmış ayrıca Humeyni'nin fikirlerinin kitlelere ulaşmasında Merc-i Taklitlik makamı çok iyi kullanılmıştır (Onat, 2013, s. 232).

2.2.2 Devrim Rehberi Humeyni

Humeyni, herhangi bir parti veya gerilla örgütü lideri olmadan bunun yanında herhangi bir yabancı güçten de destek almadan modern dönemin en büyük halk ayaklanmasına öncülük etmiş ve ayaklanmayı başarıya ulaştırmıştır. Söz konusu hareketin fikir babası ve taşıyıcısı Ayetullah Ruhullah al-Musevi Humeyni, 1902 yılında doğmuştur. Humeyni'nin ailesi Şii gelenekten beslenen, önemli din adamlarının yetiştiği bir ailedir. Humeyni 19 yaşına gelince, dini eğitimini ilerletmek amacıyla derslere başlamıştır. Humeyni'nin hocası, İran tarihinin önemli olaylarından tütün boykotunu yürüten Ayetullah Mirza Hasan Şirazi'nin öğrencilerinden Şeyh Abdulkakim Hairidir. Bir yıl sonra hocasıyla beraber İran'ın ilim havzası olarak bilinen Kum şehrine taşınan Humeyni, on yıla yakın bir zamana yayılan Kum'daki eğitiminde daha çok İslam felsefesi (irfan) ve ahlak konularında çalışmış ve bu konularda bir de kitap yazmıştır.

Humeyni'nin, Kum'daki eğitimine devam ettiği dönem, Rıza Şah'ın tahttan indirildiği, yeni Şah'ın ülkeyi tamamen seküler fikirler üzerine inşa etmeye çalıştığı dönemdir. Ayrıca bu dönemde Humeyni'nin hocası Hairi vefat etmiş, yerine Ayetullah Burucerdî geçmiştir. Humeyni, Burucerdî'nin tavsiyesi üzerine, Rıza Şah döneminde revaçta olan seküler fikirleri reddeden Keşf-ul Esrar adındaki kitabını kaleme almıştır. Humeyni, bu kitapta; Hristiyan ve Yahudilerin İslamiyet'i karalamaya çalıştığını, Batı emperyalizminin Müslümanları kolonileştirip geri bıraktığını, tek meşru yönetimin Allah'ın yönetimi olduğunu, ülkedeki Batı tarzı bürokrasinin işlevsiz olduğunu, Batı tarzı kültürün binlerce ögesiyle çürüme sebebi olduğunu savunmuş, kadınların açık giyinmesini ve erkeklerin şapka

takmasını çok sert şekilde eleştirmiştir. Ayetullah Burucerdî'nin ölümünden sonra yerine geçen Humeyni, İslam'ın salt dini yorumlarını reddetmiş, İslam'ı ahlaki ve politik bir güç olarak görmüş böylece halk nezdindeki bilinirliği de artmıştır (Siddiqui, 2019, s. 118-120).

2.2.3 Devrimin Fikri Altyapısı

Pehlevilerden önceki hanedanlıklar, Şii din adamlarının gücünü benimseyip bu güçten faydalanmaya çalışırken Muhammed Rıza Şah, kendisinde olduğuna inandığı karizma ile halkı kendi idealleri etrafında toplayabileceğine inanmış ve din adamlarının halk üzerindeki büyük etkisini kırmaya çalışmıştır. Şah'ın bu çerçevede uyguladığı baskılara geleneksel dini sınıfları tepki göstermiş, bu tepkilerin sözcüsü de Ayetullah Humeyni olmuştur. Öte yandan Humeyni'nin ilk zamanki fikirlerine bakıldığında ruhani sınıfın yöneticiliğini talep etmediği, devrim çağrısı yerine din adamlarının yöneticileri öğütleri ile uyarması gerektiğini savunduğu görülmektedir. Zamanla Şah'a karşı muhalefetini açıkça ortaya koymaya başlayan Humeyni'ye göre; İslami düşüncenin cahili olan yöneticiler, iktidarın ABD'ye hizmet etmesi ve İran'ın yabancılara peşkeş çekilmesinin sebebidir. Bu çerçevede Humeyni; yönetime verdiği öğüt ve yaptığı uyarıların işe yaramadığının farkına varınca, yönetimin din adamları sınıfını kale almayacağı düşüncesiyle, din adamlarına yönetime verdikleri desteği çekmeleri çağrısında bulunmuştur (Kramer, 1987, s. 5-7).

Ayetullah Humeyni, devrim fikrini oluşturmuş ve devrimi yönlendirmiştir. Humeyni; dünyayı güç, ideoloji ve ruhaniyet olmak üzere üç farklı açıdan okumuştur. Humeyni'ye göre dünya, Doğu ve Batı olarak iki farklı ideolojik kutba ayrılmıştır ve güçlüler güçsüzleri ezmektedir. Bu ortamda doğru insanlar, İslami kuralları ve Kur'an'ı takip eden kişilerdir. Alexandros (2005, s. 6-7)'a göre Humeyni bölge ülkelerinin egemenliğine son derece saygı göstermiş ve her türlü dış müdahaleye karşı çıkmış, Müslümanların birleşmesinden de tek bir ülke çatısı altında birleşmeyi kastetmeyip İslam ve Kur'an ilkeleri altında birleşmeyi amaçlamıştır. Humeyni'ye göre bu durum, İslam kültürünü sınırlara bağlı kalmadan koruyacak ve İslam'ın yayılmasına ön ayak olacaktır (Alexandros, 2005, s. 6-7).

Humeyni, takip eden zamanlarda Muhammed Rıza Şah'ın başta Britanya ve ABD ile olan ilişkilerini, ülkede oluşturmaya çalıştığı yeni sistemi eleştirmiş ve Humeyni'nin takipçileri yönetime karşı sürekli protesto eylemleri düzenlemiştir. Bu protestolar nedeniyle

tutuklanan Humeyni, oluşan tepkiler üzerine serbest bırakılmıştır. Buna rağmen ülke genelindeki protestolar sona ermeyince yeniden tutuklanan Humeyni bu sefer sürgüne gönderilmiştir. Humeyni, kısa süre Türkiye’de ikamete zorlandıktan sonra Irak’ın Necef şehrine geçerek önemli bir Şii merkezi olan Necef’te ders vermeye devam etmiştir. Bu dersler, yazılı ve bantlara kayıtlı bir şekilde İran’a sokularak ülke genelinde gizlice dağıtılmıştır (Siddiqui, 2019, s. 120-121).

2.2.3.1 Velayet-i Fakih

Humeyni İslam Devleti ile ilgili görüşlerini Irak sürgünü esnasında olgunlaştırmış ve bu konudaki fikirleri “İslam Fıkında Devlet” isimli kitabıyla Türkçeye de çevrilmiştir. “Velayet-i Fakih” olarak bilinen bu teorisinde Humeyni, İslam dünya görüşünün önemli bir konusunun yönetim olduğunu, Kur’an’ın ve Hz. Muhammed’in yönetimle ilgili çok fazla görüşlerinin olduğunu hatta günlük bazı konuların bile toplumsal-siyasal nitelik taşıdığını savunmuştur. Müslümanların mevcut sorunlarının sebebinin bu konulara yeteri kadar önem vermemeleri olduğunu, İslam’ın devlet ve yönetime değil şeytani yönetimlere karşı olduğunu savunan Humeyni, devletin en önemli görevinin adalet dağıtmak olduğunu söylemiştir. Humeyni, 12. İmam’ın gaybtan gelmesi için olumsuzlukların artması gerektiği şeklindeki eski Şii düşüncesini kitleleri harekete geçirmek şeklinde yorumlamış ve beklenen zamana kadar fakihlerin 12. İmam’ın vekili olduğunu, Hz. Ali’nin başkanlık sıfatlarının Hz. Muhammed’le fakihlerin başkanlık sıfatlarının da Hz. Ali ile aynı olduğunu savunmuştur (Onat, 2013, s. 228-229). Ayrıca Humeyni, Batı’nın özellikle de Yahudilerin İslam’ı küçük düşürmeye çalıştığını, Batı Emperyalizminin İslam’ı materyalist bir toplumun oluşumu önündeki engel olarak gördüğünü savunmuştur. Humeyni, devlet yönetimiyle ilgili düşüncelerinde tek meşru yönetimin Allah’ın yönetimi olduğunu, diğer yönetimlerin İslam’a uygun olmadığını, din-devlet işlerinin ayrılmasının İslami değerlere uzak olduğunu, Kur’an ayetlerinden sosyal hayatla ilgili olanların ibadetle ilgili olanlardan çok fazla olduğunu savunarak Hz. Muhammed’in hadislerinin yarısının İslami bir düzen oluşturmaya yönelik olduğunu, bu fikirlerin tersini savunan din adamlarının “Sultanın âlimleri” olduğunu ifade etmiştir. Humeyni ayrıca din âlimi fakihlerin görevinin İslami bir devlet oluşturmak olduğunu savunmuştur (Siddiqui, 2019, s. 122).

İmamiye Şiiliğinin Usuli ekolünü benimseyen Humeyni, Kur'an'ın görünen anlamlarının dışındaki derin anlamlarının sadece iyi Arapça bilen, Şii İmamların öğretilerini özümseyen ve tüm bunların üstünde irfan bilgisine sahip olan kişilerce kavranabileceğini, hakikatin sıradan halkça anlaşılamayacağını savunmaktaydı. Bu çerçevede Humeyni, Kuran'daki “*Sizden olan emir sahiplerine itaat edin*” ayetini fakihler ve din adamlarına itaat olarak yorumlamış, hilafet hakkına sahip 12 İmanın olmadığı bir ortamda bu hakkın fakihler ve din adamlarına geçtiğini savunmuştur. Bu durumda Peygamber ve 12 İmanın temsilcisi olan fakihlere itaat Allah'a itaat olacaktır (Rustamov, 2004, s.52-54).

2.2.3.1.1 Velayet-i Fakih Düşüncesinin Klasik Şii Geleneğindeki Yeri

Safeviler'den sonra Kacarlar döneminde Şii din adamları, hanedanlığın Batı ile tavizlere dayanan ilişkileri ve güçsüzlüğünden etkilenmemek için politikadan uzak durmuşlardır. Tütün ayaklanması ve Anayasa Devrimine destek veren din adamları buna rağmen yönetimden uzak durmuş sadece yöneticilerin İslami kuralları dikkate almalarını sağlamayı amaç edinmişlerdir (Kramer, 1987, s. 4). Bu çerçevede İslamcı bir çağrışım yapan Velayet-i Fakih ideolojisinin Şii geleneğe çok karşılığı yoktur ve zaten Humeyni'nin bu konuda etkilendiği düşünürler çoğunlukla Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh ve Muhammed Raşid Rida gibi Sünni düşünürlerdir. Radikal Sünni hareketlerdeki gibi baskıya karşı direniş ve ezilenlerin direnişine destek vermek gibi düşünceler, İran devrim hareketinin de paylaştığı ve İran'ın mevcut anayasasına giren düşüncelerdir. Aynı fikirleri Ali Şeriatî ve Muhammed Murtaza gibi Şii düşünürler de savunmuştur (Puelings, 2010, s. 15-16). Humeyni'nin Velayet-i Fakih düşüncesi Şiiliğin politik geleneğinde çok önemli değişiklikler yapmıştır. Bu düşünce yanılmaz imam anlayışını da elden geçirmiş ve bunun sonucunda Şiiliğin politik duruşundaki karmaşıklık sona ermiştir. Humeyni, bu düşüncesiyle dini liderliğin devamlılığını bir elde devlet otoritesinin rasyonel gerekçelerini de diğer elde toplamıştır (Alsaif, 2005, s. 38-39).

Günümüz Şii dünyasında her Merce-i Taklit politik aktivizm veya din adamlarının yönetimdeki katılımı konusunda farklı fikirlere sahiptir. Her Merce ulusal veya küresel çapta taraftarlarını etkileme potansiyeline sahip olup bu durum bazen sorunlara sebep olmaktadır. Hali hazırda en popüler Merce-i Taklit olan ve Necef'te yaşayan Ayetullah Ali Sistani, ılımlı düşüncelere sahip olup politikadan uzak durmaktadır. İran reformist hareketi için önemli bir

figür olan Ayetullah Montazeri, Velayet-i Fakih düşüncesine eleştirel yaklaşmıştır. Öte yandan Dini Lider Ayetullah Ali Hamanei, Velayet-i Fakih düşüncesinin en önemli savunucusudur (Puelings, 2010, s. 9).

2.2.4 Tek Partili Dönem

1970'lerin ortası itibariyle İran'da toplumsal gerilim çok ileri seviyeye ulaşmış, bu aşamada Humeyni'nin düşünceleri gittikçe daha fazla kişi tarafından benimsenmiştir. Bu karmaşık ortamda yapılan ara seçimlerle Şah'ın onaylamadığı bazı kişilerin meclise girmesi, Şah'ı tek parti görüşüne itmiş ve 1975 yılı Mart ayında mevcut partiler dağıtılarak Şah'ın Diriliş Partisi (Hizb-i Restehiz) kurulmuştur. Parti, hızla ülkenin her yanında örgütlenmeye başlamıştır. Bu çabalar, devletin daha önceleri otorite sağlayamadığı aylıklı orta sınıf, kentli işçiler ve kooperatifler üzerinde egemen olunmasını, daha da önemlisi o zamana kadar hiçbir hükümetin otorite kurmaya cesaret edemediği pazar ve dini kurumlara da el atılmasını gerektirmiştir. Bu nedenle Hükümet, 1975 yılında patlak veren krizi pazar esnafının fırsatçılığına bağlayarak kurduğu Lonca Mahkemesi ile çoğu pazar esnafını sürgüne ve ceza evine göndermiş, pazar esnafı çareyi din adamlarına başvurmakta bulmuştur. Aynı zamanda Şah, hem manevi hem de siyasi lider ilan edilerek din adamlarının alanına el atılmış, Kadın İşleri Bakanlığı kurularak kadın hakları Şii inancına ters gelebilecek şekilde genişletilmiştir. Tüm bu yaşananlara karşı din adamlarının tepkisi sert olmuş, Humeyni, Diriliş Partisini tüm İran'ı ve İslam dinini yok etmeye çalışmakla suçlayıp haram ilan etmiştir (Abrahamian, 2018, s.194-201).

2.2.5 İslam Devrimi

1970'lerin ikinci yarısında yabancı kamuoyunun İran'daki olaylara ilgisinin artması sonucunda hükümetin baskıları azaltmak zorunda kalması, toplumsal muhalefetin ortaya çıkması için fırsat doğurmuştur. 1977 yılının sonbaharında üniversite öğrencilerinden meslek gruplarına, pazar esnafından gazetecilere kadar birçok grup Diriliş Partisine karşı seslerini yükselterek gösteriler düzenlemiş ve bildirimler dağıtmıştır. 1978 yılının Ocak ayında hükümetin gayri resmi yayın organı İttılaat gazetesinin bir başyazısında Humeyni ve ailesi hakkında kötuleyici ithamlarla dolu ifadeler yer alınca takip eden günlerde Kum'daki medrese öğrencilerinin öncülüğü ve Ayetullah Şeriatmedari'nin desteğiyle büyük gösteriler

gerçekleşmiştir. Hükümet ve göstericilerin açıklamaları arasında büyük farklar olsa da olaylarda ölen ve yaralananlar olmuştur. 1978 yılı, ülkenin birçok yerinde düzenlenen gösteriler ve polisin gösterilere tanklar hatta helikopterlerle müdahale etmesiyle geçmiştir. 19 Ağustos'ta Abadan şehrindeki bir sinemada çıkan yangında 400 kişinin yanarak ölmüş, halk olayın hükümet tarafından gerçekleştirilen bir komplo olduğuna inanmıştır. 8 Eylül'de sıkıyönetim ilan edilerek gösteriler yasaklanmış ve muhalefet liderlerinin tutuklanması emri verilmiş, alınan önlemlere rağmen Tahran'daki Jale Meydanı'nda göstericilerin toplanması üzerine göstericiler kurşun yağmuruna tutulmuştur. Tüm baskılara rağmen gerçekleştirilen gösterilere, halkın tüm kesimlerinden hatta devlet memurlarından katılım olmuş ve göstericilerin sayısı her gün artmıştır. 11 Aralık 1978'de hükümet ve Humeyni'yi temsil eden muhalefet arasında bir uzlaşma sağlanarak askerlerin şehir merkezlerinden çekilmesi ve belirlenen yerlerde gösteri düzenlenerek Şah'ı hedef alan sloganlar atılmaması kararlaştırılmıştır. Aşure günü Şahyad Meydanı'nda toplanan iki milyon civarındaki kalabalık; "İslam Cumhuriyeti'nin kurulması, Humeyni'nin geri dönmesi ve emperyalistlerin ülkeyi terk etmesini" talep etmiştir. Yaşananlar hükümete karşı açık bir gövde gösterisi ve halk oylaması olarak tasvir edilmiştir.

Gösteriler hız kesmeden devam ederken 1 Şubat 1979 tarihinde Humeyni sürgünden dönmüş ve iki hafta sonra Şah ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. 9-11 Şubat tarihleri arasında göstericilerin desteklediği harp okulu öğrenci ve teknisyenlerinin Jale Meydanı'nda Saray Muhafızları ile çatışmaya girmesi sonucunda komutanlar tarafsızlıklarını ilan ederek askerleri kışlalarına çekmiştir. Halk ise cephaneleri yağmalayarak çocuklardan yaşlılara kadar hemen herkese silah dağıtmıştır. 11 Şubat günü öğleden sonra Tahran Radyosu, geçtiği anonsla 2500 yıllık monarşinin ve 53 yıllık Pehlevi hanedanlığının sonunu getiren devrimi tüm dünyaya duyurmuştur: "*Burası İran'ın sesi, gerçek İran'ın sesi, İslam Devriminin sesi*" (Abrahamian, 2018, s.203-212).

2.3 İSLAM CUMHURİYETİ

Devrimin öncü grubu içinde Pan-İranist gelenekten gelen ve İslam'ın antiemperyalist yönüne ağırlık veren dindarlar, çoğunlukla Ali Şeriatî'nin düşüncelerinden etkilenen ve İslam'ın politik ve sosyal reform yönüne ağırlık veren akademi çevresi ile fikhi-politik düşünce temelinde dini tavır ve uygulamalara ağırlık veren din adamları şeklinde üç

ana akım bulunmaktaydı (Alsaif, 2005, s. 66-67). Söz konusu gruplar içinden sıyrılarak devrimden sonra yönetime gelen din adamları, İranlılara yozlaşmanın son bulacağı sözünü vermiş, bu amaç doğrultusunda yapılacak en uygun icraatın, İslam'ın ilk devirleri olan 7. yüzyıldaki ümmet bilincinin yeniden oluşturulması olduğu ifade etmişlerdir. Yeni rejim bu amaç doğrultusunda; toplumun İslamileştirilmesi, İslami kültür değerlerinin yeniden tanınması, İran'ın petrol gelirlerine bağımlılığının azaltılması, nüfusun yaşam standartlarının yükseltilmesi, geçmiş rejimin özelliklerinden olan gelir adaletsizliğinin giderilmesini vaat etmiştir (Zayar, 2006, s. 50).

Yeni sistemin kurumsallaşmasının deneme yanılma yoluyla sağlandığı söylenebilir. Bu süreç ABD'nin uyguladığı baskı ve Irak ile savaşın gölgesinde devam etmiştir. Humeyni ve devrimin diğer liderlerinin demeçleri ile İran anayasası incelendiğinde yeni rejimin; İslam, adalet, halkın katılımı, bağımsızlık ve yeniden inşa esaslarının öne çıkarıldığı görülmektedir. Bu esaslar devrimin önemli figürlerinin ortak noktaları olmakla beraber teoriden pratiğe geçiş aşamasında beklenen sonuçlar elde edilmemiştir (Alsaif, 2005, s.73-76).

2.3.1 İran İslam Cumhuriyeti'nin Yapısı

İran'daki mevcut güç yapısı ve ekonomik yapı, 1979 yılından beri yönetimde olan ve/veya yönetimi etkileyen, hiyerarşik ama aynı zamanda tek merkezli olmayan Şii din adamları sınıfının mirasıdır. Söz konusu güç yapısı benzer fikirlerdeki kişi veya grupların gevşek koalisyon bağları oluşturmaları üzerinden devam etmektedir. Önemli pozisyonlar, yönetimdeki şahısların akraba veya dost çevresinin nöbetleşe bir şekilde devralmalarına uygun bir sistemle oluşturulmuştur. İran'daki idari yapı bu olgu üzerinden devam etmektedir. Bazı önemli kişilerin işgal ettikleri görev veya mevkiinin gücünden fazla bir güce sahip olmaları İran'daki yönetim sisteminin bir diğer özelliğidir. Bu nedenle kişilerin kanunlarla belirlenen pozisyonlarına bakıp nihai karar verme sürecinin resmi bürokrasideki mevkilerin durumuna göre olacağını tahmin etmek İran'daki sistem için uygun değildir. Kişiler ve gruplar arasındaki resmi olmayan bağlar veya rekabet en az resmi olanlar kadar önemlidir.

İran'daki sistemin merkezinde sosyopolitik olarak muhafazakârlığa meyilli âlimler bulunmaktadır. İran'daki mevcut güç yapısı en içteki en fazla güç barındıran içi içe çemberler olarak düşünülürse Dini Liderlik Ofisi, Anayasayı Koruyucular Konseyi, Uzmanlar Meclisi

gibi resmi yapıların yanında otuz âlimden oluşan Kum İlmi Havzası Müderrisleri Birliği gibi gayri resmi kurumlar İran'daki güç çemberinin merkezine yerleştirilebilir. Güç çemberini ikinci halkasına hükümet ve devlet yetkilileri, eyalet yöneticileri ve idarecileri yerleştirilebilir. Güç yapısının üçüncü halkasına ise devrim vakıfları gibi çeşitli tüzel organizasyonları yöneten kişiler, farklı güvenlik birimleri ve basın yayın kuruluşları yerleştirilebilir (Buchta, 2000, s.6-7).

İran yönetim sisteminde Dini lider, Düzenin Maslahatını Teşhis Konseyi, Anayasa Koruma Kurulu ve Yargı Erki dini kurumları oluştururken Meclis, Cumhurbaşkanlığı ve diğer bakanlıklar da modern kurumları oluşturmaktadır. Söz konusu ikili yapı İran siyasal sisteminde tartışmaların ve işlerin aksamasının en görünür sebebidir (Hafeziniya, 2017, s.196-198).

2.3.1.1 Dini Liderlik

Dini Liderlik, İran'da açık ara en güçlü makamdır. Humeyni'nin takipçileri tarafından oluşturulan ve onu şahsının ayrılmaz bir unsuru olarak düşünülen yapı ile Dini Lidere, Şah'a tanınan yetkilerden bile fazlası verilmiştir. 1979 anayasasının 110. Maddesi ile Dini Lidere; ordu başkomutanlığı, savaş ve barış ilanı, orduyu harekâta hazırlama yetkileri ile Anayasa Koruyucular Kurulunun altı din âlimi üyesini, Yargı Erki Başkanını, Devlet Radyo ve Televizyon Kurumu Başkanını, Devrim Muhafızları Ordusunun Başkanını, ordu ve güvenlik teşkilatının üst düzey yöneticilerini atama ve görevden alma yetkisi verilmiştir. Dini Lider, Uzmanlar Meclisi (Meclis-i Hobregan) adı verilen, din adamlarından oluşan ve üyeleri halk tarafından seçilen bir meclis tarafından seçilir. Dini Lider, ülke ekonomisinin çok büyük bir kısmına hâkim olan yarı resmi vakıfların başkanlarını da atama yetkisine sahiptir (Rustamov, 2004, s.57).

Dini Lidere bağlı çalışan Dini Liderlik Ofisi, Dini Liderin görüşmelerini, ziyaretlerini ve halka hitaplarını ayarlar, kendisine günlük bilgi akışını sağlar. Ofis yönetimi Ayetullah veya Hüccet-ül İslam olan dört sürekli üyeden oluşmaktadır (Buchta, 2000, s.46).

2.3.1.1.1 Uzmanlar Meclisi (Meclis-i Hobregan)

1979 devriminden sonra yeni anayasayı hazırlamak amacıyla kurulan Uzmanlar Meclisi, referandumun akabinde dağıtılmıştır. 1982 yılında yapılan seçimle ikinci Uzmanlar Meclisi yeniden kurulmuş olup halen sekiz yılda bir yapılan seçimlerle görevini sürdürmektedir. Üyelerinin tamamı din âlimlerinden oluşmaktadır. Uzmanlar Meclisi, asıl görevi olan Dini Lideri seçmenin yanında Dini Lidere danışmanlık yapma ve Dini Liderin anayasada belirlenen niteliklere uymaması halinde görevden alma yetkilerine de sahiptir (Rustamov, 2004, s.57-58).

2.3.1.1.2 Yargı Erki

Modern anlamdaki Adalet Bakanlığının karşılığıdır. Yargı erki Başkanı, Ayetullahlar içinden seçilen adaylar arasından doğrudan Dini Lider tarafından atanmaktadır (Rustamov, 2004, s.58). Yargı erki, bireysel ve sosyal hakların korunması ile hukukun uygulanmasından sorumludur. Normal mahkemelerin üzerinde bulunan Yüksek Mahkeme, yasaların mahkemelerce doğru bir şekilde uygulanmasını denetleme ve hukuki birliği sağlamakla görevlidir. Ülkede ayrıca Askeri, İdari ve Milli Genel Teftiş Kurulu gibi yargı kurumları da bulunmaktadır (Alexandros, 2005, s. 10).

2.3.1.1.3 Dini Lider Temsilcileri

Dini Lider Temsilcileri doğrudan Dini Lider tarafından seçilmektedir. Çoğu Hüccet'ül İslam unvanına sahip olan temsilciler tüm önemli devlet kuruluşları ile dini organizasyonlarda görevlendirilmektedir. Söz konusu temsilciler İran içinde ve dışında görevlendirilmekte ve sayılarının 2000 civarında olduğu düşünülmektedir. Temsilciler, İran genelinde ve dünya çapında bir ağ oluşturarak devrim ideolojisinde oluşabilecek bir sapmaya karşı sürekli bir teyakkuzu canlı tutmaktadırlar. Öte yandan Dini Liderlik temsilcilerin mevcudiyetleriyle; Bakanlıklarda, yüksek bürokraside, orduda, güvenlik güçlerinde, Cuma İmamaları vasıtasıyla yerel yöneticiler nezdinde, devrim ve dini organizasyonlarda, İran'ın yabancı ülkelerindeki kültür merkezlerinde sürekli bir kontrol ağı oluşturmaktadır.

Dini Lidere gayri resmi bağlılıkları olan bazı kuruluşlar aracılığıyla Dini Liderin dış politika vizyonu şekillenmektedir. Dini Liderin çoğu zaman Dışişleri Bakanlığına paralel

hatta bazen Dışişleri Bakanlığına zıt dış politikası, İran Büyükelçiliklerinde bulunan Kültür Bürolarının uhdesindedir. Bu bürolar Büyükelçilik bünyesinde olmakla beraber Doğrudan Dini Lidere bağlı olduklarından Büyükelçilikten bağımsız çalışmaktadırlar.

Dini Lidere bağlı kuruluşlar, yurt dışında da çok fazla aktiftirler. İslami Tebliğ Kuruluşu, Hac ve Sosyal Yardımlaşma Kuruluşu, dünya genelindeki Şiileri Hamanei'nin liderliği altında birleştirmeyi amaç edinen Dünya Ehlibeyt Birliği ve İslam mezhepleri arasındaki ilişkilerle ilgilenen İslam Mezhepleri Arası Uzlaşma Derneği söz konusu kuruluşlar içinde en güçlüleri olarak bilinmektedirler (Buchta, 2000, s.47-50).

2.3.1.1.4 Yarı Resmi Vakıflar

Devrimden kısa bir süre sonra, ülke sanayisinin ulusallaştırılmasına başlanmış ve bu çerçevede 36 bankanın yanında mühendislik, tarım, inşaat, sigorta ve dağıtım alanlarında faaliyet gösteren ülkenin önemli işletmelerine devletçe el konulmuştur. 1983 yılı Mart ayına kadar el konulan işletme sayısı 580 olmuştur. Bu işletmeler yarı resmi ve doğrudan Veliy-i Fakih'e bağlı olan vakıfların kontrolüne verilmiştir (Alsaif, 2005, s. 81-82).

Kamu vakıfları ile özel ve İslami vakıflar, İran tarihinde yeni olmamakla beraber devrim akabinde çok büyük önem kazanmışlardır. Özellikle doğrudan Dini Liderliğe bağlı olup vergi ve ticari düzenlemelerden muaf olan vakıflar; ticaret, imalat, endüstri üretimi, dini-politik propaganda, sosyal hizmetler ve sanat konularında aktiftirler. Bu vakıfların devlet fonlarına, resmi kur üzerinden tüm döviz türlerine, imalat ve tüketim maddelerine sınırsız erişimler vardır ve söz konusu vakıflar özellikle yurt dışında ticari faaliyetlerde de bulunmaktadır. Bu vakıfların tümü din adamları veya İran'daki güç sahipleri tarafından yönetilmekte ve rejim ideolojisinin, baskı dâhil, her yolla ihracı için çalışmaktadırlar (Buchta, 2000, s.73).

2.3.1.2 Yasama

İran Meclisi yasama konusunda en etkili organ olup üyeleri gizli oyla doğrudan halk tarafından seçilmektedir. İran'da anayasal olarak tanınan Zerdüştlük, Hristiyanlık ve Yahudilik dini mensuplarının da mecliste temsil edilmeleri sağlanmaktadır. Meclis devletin resmi dini ve mevcut anayasaya aykırı olmayacak şekilde her konuda yasa çıkartabilme

hakkına sahiptir. Meclis ayrıca her türlü devlet işlerini araştırma ve soruşturmaya da yetkilidir (Alexandros, 2005, s. 8).

Meclisten çıkan yasalar Cumhurbaşkanınca onaylanmadan önce Anayasayı Koruyucular Kurulunca yürürlükteki anayasa ve İslam'a uygunluğu açısından incelenir. Uygun olmadığı düşünülen yasa teklifleri Meclise iade edilir. Meclis ilgili yasayı çıkartma konusunda ısrar ederse sorun, Düzenin Maslahatını Teşhis Konseyince ele alınır (Rustamov, 2004, s.57-58).

2.3.1.3 Anayasayı Koruyucular Kurulu

Meclisin çıkarttığı yasalar yine Anayasal bir kurum olan Anayasayı Koruyucular Kurulu tarafından İslami kurallar ve anayasaya uygunluğu bakımından denetlenmektedir. Kurul 12 üyeden oluşmakta ve üyeler altı yıllık bir süre için seçilmektedir. Kurulun din adamı olan altı üyesi doğrudan Dini Lider tarafından atanırken, hukukçu olan altı üye de yargı erki başkanının meclise önerdiği kişiler arasından seçilmektedir. Meclisten çıkan tüm yasalar Kurul tarafından denetlendiğinden İran'ın mevcut anayasasına göre Meclis, Koruyucular Kurulu olmadan işlevsel niteliğini kaybetmektedir. Ayrıca Kurula gelen yasaların dine uygunluğu açısından incelenmesi halinde inceleme ve karar aşamaları sadece altı din adamı üye tarafından oy çokluğuyla yapılırken anayasaya uygunluk incelemesi durumunda ise tüm üyelerin oy çoğunluğu gerekmektedir. Kurul, uygun görmediği yasaları herhangi bir kısıtlama olmadan Meclise gönderme hakkına sahiptir (Alexandros, 2005, s. 8-9). Kurul ayrıca ülkede yapılacak referandum, Parlamento, Uzmanlar Meclisi ve Cumhurbaşkanı seçimlerini gözetleme ve anılan seçimlere girecek adayları İran devrimi ideolojisi ile İslami açılardan kontrol edip adaylıklarını onaylama veya onaylamama yetkisine de sahiptir (Buchta, 2000, s.59).

1988 yılında Humeyni tarafından kurulan Düzenin Maslahatını Teşhis Konseyi, Meclis ile Anayasayı Koruma Konseyi arasındaki ihtilafları çözmekle görevlendirilmiştir (Rustamov, 2004, s. 58).

2.3.1.4 Cumhurbaşkanlığı

İran Cumhurbaşkanı, anayasal olarak Dini Liderden sonraki en güçlü kişidir. Cumhurbaşkanı anayasanın uygulamasından ve Dini Liderin alanına girmeyen yürütme konularından sorumludur. Ülkenin kamuoyuna açık dış politikasının belirlenip yürütülmesi sorumluluğu Cumhurbaşkanının en önemli görevlerindedir (Alexandros, 2005, s. 9-10).

İslam devriminden sonra yapılan anayasaya göre yürütmenin başında Cumhurbaşkanı ve Başbakan bulunmaktaydı. Daha çok temsili bir görevi olan Cumhurbaşkanı halk tarafından seçilirken, Başbakan Cumhurbaşkanı tarafından atanır ve doğrudan yürütmeden sorumlu olurdu. İlk anayasayı hazırlayan Uzmanlar Meclisi, bu tür bir ikili yapı ile halk tarafından doğrudan seçilen Cumhurbaşkanının güçlenmesi veya bir diktatöryal yapı oluşturup Veliy-i Fakih'e karşı çıkmasını engellemeye çalışmıştır. Humeyni'nin ölümünün ardından, 1989 yılında anayasada yapılan değişiklikle ikili yapı kaldırılıp yerine sadece Cumhurbaşkanlığı makamı ihdas edilmiş, Başbakanın bütün yetki ve sorumlulukları da Cumhurbaşkanına devredilmiştir.

Cumhurbaşkanı dört yıllık bir süre için doğrudan halk tarafından seçilmekte ve sadece bir dönem daha seçilme hakkına sahip olmaktadır. Cumhurbaşkanı, dört yardımcısından ilkinin kendisi seçmekte ve bu yardımcının Meclise karşı herhangi bir sorumluluğu bulunmamaktadır. Cumhurbaşkanı Meclisten güvenoyu almak kaydıyla bakanları da (Yargı Erki Başkanı hariç) atama yetkisine sahiptir. Cumhurbaşkanı, Bütçe ve Planlama İdaresi ile Ulusal Yüksek Güvenlik Konseyini (UYGK) de kontrol etmektedir.

Cumhurbaşkanı; sosyal, kültürel ve ekonomik kararları konusunda tam yetkiliyken dış politika ve ulusal güvenlik konularında aynı güçlü yetkilere sahip değildir. İran'da doğrudan halk tarafından seçilen Cumhurbaşkanının resmi olarak göreve başlamasının halk tarafından doğrudan seçilmeyen Dini Liderin onayına bağlı olması, İran'daki bütün yürütme organlarının Veliy-i Fakih'in astı olmaları veya en azından teorik olarak Veliy-i Fakih'in onayına ihtiyaç duymaları, ulusal ordunun yürütmenin kontrolünde olmaması İran özelinde olup klasik devlet yapılarında olmayan üç unsurdur (Buchta, 2000, s.22-25).

2.3.1.4.1 Cumhurbaşkanına Bağlı Önemli Kurumlar

İran Dışişleri Bakanlığı, Cumhurbaşkanına bağlı modern bir kurum olmasına rağmen ülkedeki dini yönetici elitin etkisi altındadır. İran anayasasında ülkenin dış politikası; her türlü dış müdahalenin reddi, İran'ın bağımsızlık ve bütünlüğünün korunması, egemen güçlerin desteği olmaksızın Müslümanların haklarının korunması ve saldırgan olmayan her ülke ile barışçıl ilişkiler yürütme sorumlulukları üzerinden tanımlanmıştır. İlgili anayasa maddesi incelendiğinde İran'ın komşularına, Müslüman ülkelere, küresel çapta etkili olan güçlü ülkelere ve İran'ın askeri, ekonomik ve politik müttefiki olan ülkelere atıf dikkat çekmektedir (Maleki, 2019, s. 2).

Savunma ve Silahlı Kuvvetler İkmal Bakanlığı; askeri araştırma-geliştirme, satın alma ve personel temini yollarıyla İran ordusuna tedarik sağlamakla görevlidir. Bakanlığın, diğer birçok ülkedeki Savunma Bakanlıklarının aksine, ülke savunma politikasının belirlenmesi sorumluluğu yoktur.

İstihbarat ve Güvenlik Bakanlığı, ülke içi istihbaratın sağlanmasından sorumludur. Bakanlık ayrıca, yurt dışındaki İranlı grupların izlenmesinde ve iç istihbaratın sağlanması amacıyla yabancı ülkelerle istihbarat paylaşımı konularında da görevlidir (Ashley, 2019, s. 26).

2.3.1.4.1.1 Ulusal Yüksek Güvenlik Konseyi

UYGK, İran'da dış politika ve güvenlik politikalarının belirlenmesinde en üst düzey kurum olup Cumhurbaşkanına bağlıdır ve Konseyin Sekreterini de Cumhurbaşkanı atamaktadır. Ayrıca Meclis Başkanı, Yargı Erki Başkanı, Genel Kurmay Başkanı, Devrim Muhafızları Birliği ile Ordunun ilgili komutanları, Savunma, Dışişleri, İçişleri ve İstihbarat Bakanları da Konseyin üyeleridirler (Ashley, 2019, s. 24-25).

UYGK bünyesinde, ülkedeki güç odaklarının ülke güvenliği ile ilgili tartışmaları ve ödünleşmeleri sonucunda kararlar alınmaktadır. Dini Lider, bu süreçte tartışmaların ve ödünleşmelerin sürmesine müsaade etmektedir. Çünkü kendisi en son karar alma mekanizmasıdır ayrıca her konuda veto yetkisine de sahiptir. UYGK, söz konusu süreci işletip resmi bir hal almasını sağlamak ve varılan fikir birliği sonucunda belirlenen önemli

hususlar konusunda Dini Lidere danışmanlık yapmakla görevlidir (Tabatabai A. M., 2019, s. 2-3).

2.3.1.5 Silahlı Kuvvetler

İran silahlı kuvvetleri, Ordu ve İslam Devrim Muhafızları Birliği (Devrim Muhafızları/Pasdar) olmak üzere iki ana yapıdan oluşmaktadır. İslam Devrimi akabinde yeni rejimin aktörleri, eski orduya yeteri kadar güven duymadıklarından, karşı önlem olmak üzere devrimci silahlı grupları Devrim Muhafızları adıyla düzenli bir ordu haline getirmişlerdir. Ancak İran-İrak savaşında düzenli ordu disiplinine sahip olmayan Devrim Muhafızlarının zorlanması ve ordunun savaş esnasında devrime sadakatini göstermesi üzerine zamanla orduya gereken önem verilmeye başlanmış, Devrim Muhafızlarının da düzenli ordu tecrübesinden yararlanması sağlanmıştır (Ashley, 2019, s. 3-10).

Genelkurmay Başkanlığı, İran'da en üst düzey askeri organdır. Dini Lider'in talimatları doğrultusunda askeri politikanın belirlenmesi ve stratejik yönlendirme görevlerini yürütmektedir. Hatem'ul Enbiya Merkez Karargâhı ise askeri operasyonların koordinasyonundan sorumludur. Genelkurmay Başkanlığı uhdesinde olan Ordu; kara, hava, deniz ve hava savunma birimlerinden oluşmakta ve ülkenin sınırlarını koruma görevini yürütmektedir. Ordu, rejim ideolojisine bağlılığı Devrim Muhafızları seviyesinde olmamakla beraber, Dini Lider'e sadıktır (Ashley, 2019, s. 25).

Diğer bir askeri birlik olan ve devrimin ilk on yılında çok etkili olan İslam Devrim Komiteleri, anılan dönemde uyuşturucu satanları, muhalifleri ve kanunlara uymayan İslam karşıtlarını ikna etme yetkisine sahipti. Ayrıca ev partilerini basıp İslam'a uygun giyinmeyen kadınları da gözaltına alabiliyorlardı. 1990 yılında Ordunun güçlendirilmesi amacıyla polis ve jandarma bünyesine alınan birlik üyelerinin güçleri azalmıştır (Buchta, 2000, s.65-67).

2.3.1.5.1 Devrim Muhafızları

Devrim Muhafızları, Humeyni'nin talimatıyla kurulmuş ve anayasal olarak devrimi ve kazanımlarını korumakla görevlendirilmiştir. Üyelerinin çoğu Şah döneminde şehir gerillası taktiklerini uygulayan veya Filistin Kurtuluş Örgütü ve Lübnan Emel Hareketi ile birlikte gerilla eğitimi alan kişilerden oluşmaktadır. Devrim Muhafızları, yukarıda

değınildiği gibi, devrime sadakatlerinden şüphe duyulan bir kısım eski rejim ordusu mensupları için bir dengeleme unsuru görevini de görmektedir.

Devrim Muhafızları, askeri altyapılarının gelişimi için düzenli ordudan bağımsız olarak silah tedariki yapabilmekte, ABD ambargolarının etkisini kırmak için kendi silah endüstrilerini de geliştirmektedir. Resmi olarak Genelkurmay Başkanlığına bağlı olan Devrim Muhafızları çoğu durumda sadece Dini Lider'e bağlı çalışmakta, bu açıdan kendilerini ülkedeki birçok kurumun üstünde görmektedir. Devrim Muhafızları ayrıca Humeyni'nin öğretilerine sadakat duygusuyla devrimin ve ideallerinin baskı altındaki Müslümanlar arasında yayılmasına çalışmaktadır.

İran'ın resmi ordusundan bağımsız bir yapılanmaya sahip olan Devrim Muhafızları; ülkenin tüm bölgelerinde teşkilatlanmış kara birlikleri, gelişmiş füze sistemlerini kontrol eden hava birlikleri, özellikle uluslararası petrol ticaretinde önemli bir geçiş noktası olan Hürmüz Boğazı'nda etkili olan deniz birlikleri ve son zamanlarda etkinliği artan siber güvenlik birimi ile yüz binden fazla üyeye sahiptir. Irak ile yürütölen savaştan sonra etkileri artan Devrim Muhafızları, özellikle 2005-2013 yılları arasında İran Cumhurbaşkanlığı görevini yürüten Ahmedinecat döneminde, ülke siyaseti ve ekonomisinde önemli konumları elde ederek güçlerini arttırmışlardır.

Devrim Muhafızları, ordu ve siyasetteki güçlerine ek olarak İran ekonomisinin önemli bir kısmı üzerindeki kontrolleri ile de bilinmektedirler. İran-İrak savaşının akabinde bozulan altyapının inşasıyla ekonomik alana nüfuz eden Devrim Muhafızları, günümüzde endüstri, bankacılık, ulaştırma, üretim ve tüketim mallarının ithalatı konularında etkilidirler. Söz konusu ekonomik aktivitelerle sınır aşan gizli askeri operasyonlar, silah sistemlerinin geliştirilmesi ve nükleer aktivitelerin yanında çeşitli vakıflar aracılığıyla hayatını kaybeden veya yaralanan mensupların ailelerine sosyal yardımlar da yapılmaktadır. Son yıllarda ABD'nin İran'a uyguladığı yaptırımlar sonucunda açık ekonomik faaliyetlerin azalmasını fırsat bilen Devrim Muhafızları, kara borsada etkili olmaya başlamışlardır. (Council on Foreign Relations, 2019)

İran'da önemli askeri birliklerden olan Besicler, Devrim Muhafızlarına bağlı olup Humeyni'nin 20 milyon asker parolasıyla ABD'nin müdahalelerini engellemek amacıyla

kurulmuştur. Üyelerinin çoğunluğu düşük eğitilmiş, genç ve muhafazakâr çevredendir. Şehir merkezlerinde güvenliği sağlamakla görevli Besicler, kullandıkları yöntemler ve ellerindeki güçle İran rejiminin önemli desteği haline gelmişlerdir (Buchta, 2000, s.65-70).

Devrim Muhafızlarının bir alt kanadı olan Kudüs Tugayları; İran içinde ve dışındaki faaliyetleri ve hakkında çok az bilgi olduğu için bir nevi mite dönüşmüş komutanları Kasım Süleymani ile dikkate değer bir oluşumdur. Tugayın 2000 kişilik seçkin askerlerden oluştuğu söylenmektedir. Yaygın kanaata göre İran'ın sınırları dışındaki bütün siyasi ve askeri faaliyetleri bu birlik ve komutanı tarafından yürütülmektedir. Özellikle İran'ın son dönemde Şii Hilali olarak adlandırılan Irak, Suriye ve Lübnan'daki faaliyetleri ve sahadaki başarılı çalışmaları hep Kudüs Tugaylarına atfedilmektedir (Yegin, 2013, s.111).

2.4 İRAN'DA ETKİLİ GÜÇ ODAKLARI

2.4.1 Siyasi Güç Odakları

Humeyni'nin Şiilik ve dini yönetimle ilgili fikirleri, ülke çapında modern düşüncüyü savunanlardan geleneksel düşüncüyü savunan kesimlere kadar geniş bir toplumsal muhalefeti etkilemiş, devrimden sonra Humeyni'nin düşünceleri etrafında toplanan bu geniş gruba Khet-ê İmam (İmam'ın Yolu) ismi verilmiştir. Ancak Humeyni'nin ölümünden sonra yenilikçiler ve gelenekçiler, düşüncelerini kendilerine ait ayrı politik alanlarda yürütmeye çalışmışlardır (Alsaif, 2005, s. 106).

2.4.1.1 Siyasi Gruplar

Devrimden sonra halkın politik sürece katılımı konusunda beklenen sonuçlar elde edilmemiştir. Ülkede serbest seçimler anayasada belirlenen haliyle yapılmış ancak sadece rejimin izin verdiği fraksiyonlar seçimlerde yer alabilmiş ve bu açıdan tüm toplumsal fikirlerin temsili mümkün olmamıştır. Öte yandan dini çevrelerin rejimin bekası konusundaki kaygıları, siyasi partilerin toplumsal bütünlüğü ve merce-i Taklit kurumunun etkisini zedeleyebileceği endişesi sonucunda, siyasi partiler zararlı bir unsur gibi görülmüştür. Hatta devrimde rol alan önemli dini figürlerce kurulan İslami Cumhuriyet Partisi (İCP), birçok Cuma imamı tarafından eleştirilmiştir. Humeyni'nin de partiye sıcak bakmadığı bilinen bir gerçek olup ahiren Humeyni'nin talimatıyla parti kendini feshetmiştir (Alsaif, 2005, s. 85-

88). Aslında İran’da yürürlükte olan anayasaya göre İslami, milli ve anayasal ölçülere uygun her türlü siyasi parti, meslek kuruluşu, dernek, azınlık vakfı vb. kurulabilir. Bu çerçevede İran’da hali hazırda birçok parti faaliyet göstermektedir. Ancak İran’daki seçim sistemi birçok ülkedeki sistemden farklı olması nedeniyle seçimlerde siyasi partiler yerine siyasi, resmi veya yarı resmi grupların desteklediği kişiler yarışmaktadır. Bu çerçevede siyasi partilerin Mecliste grup oluşturmaları da mevcut sistemde mümkün değildir (ORSAM, 2012, s.12).

2.4.1.1.1 Fraksiyonlar

İran’daki resmi veya gayri resmi bütün yapılar devrimci dini elit gruplar tarafından kontrol edilmektedir. Söz konusu yapıların lider grubu, sosyal ve ekonomik konular hakkındaki İslami bakış açıları bağlamında sağ veya sol hiziplere ayrılmışlardır. İran’daki mevcut söz konusu hizipler, İranlıların da tanımıyla İslami Sol, Geleneksel Sağ/Modern Sağ olarak adlandırılmaktadır.

İCP, İran yönetimindeki âlimlerin ilk çatı grubu olup 1987 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Parti, Haşimi Rafsancani ve Ali Hamanei gibi Humeyni’nin takipçileri tarafından 1979 yılında kurulmuştur. Devrimin akabinde ülke üzerinde gücünü sağlamlaştıran partinin içinde sağ ve sol grupların rekabeti başlamıştır. Sağ grup üyeleri muhafazakâr âlimler ile bir kısım dinci teknokratlardan oluşmaktadır. Sağcılar elde edilen devrim kazançlarını sağlamlaştırmak için iç ve dış politikada pragmatik davranmak gerektiğini düşünmektedir. Sol grubu oluşturan sosyal devrimciler, sola meyilli din âlimleri ve önde gelen din adamları ise devrimin vazgeçilmez hedefleri olarak gördükleri devlet kontrolündeki eşitlikçi bir ekonomiyi ve devrimin ihracını savunmaktadırlar. Bu ayrışmalar sonucunda İCP bünyesinde Mücadeleci Din Âlimleri Cemiyeti (Ruhaniyat) ile Mücadeleci Din Âlimleri Derneği (Ruhaniyun) adında iki grup doğmuştur. Söz konusu ayrışma ile fikir ayrılıkları artarak günümüz İran siyasi yapısındaki yukarıda sözü fraksiyonları doğurmuştur.

Geleneksel Sağcıların ana oluşumu olan Ruhaniyatın en önemli ismi Dini Lider Ali Hamanei’dir. Bunun yanında cemiyetin bazı önemli üyeleri Anayasayı Koruyucular Konseyi ile Düzenin Maslahatını Teşhis Kurulunun üyeleridirler. Kum İlim Havzası Müderrisleri Birliğinin birçok üyesi de Ruhaniyat üyesidir. Cemiyetin ülke genelinde esnaf, din adamları

ile derneklerden oluşan geniş bir ağı mevcuttur. Ruhaniyat üyeleri, prensip olarak özel mülkiyeti ve özel girişimi savunmakta, zengin ve fakirler arasındaki farkların Allah'ın bir hükmü olduğunu ve bu farkın dini samimiyet temelindeki yardımlaşmayla çözülebileceğine inanmaktadırlar. Bu çerçevede söz konusu sorunun çözümü için devlet desteklerinin ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmasını sağlayan bir ekonomik yapıyı savunmaktadırlar.

Modernist sağcılar veya halk arasında bilinen isimleriyle teknokratlar daha liberal politikaları benimsemekte ve bir grup etrafında değil de 1989 ile 1997 yılları arasında İran Cumhurbaşkanlığı yapan Haşimi Rafsancani öncülüğünde oluşan fikirlerin etrafında toplanmaktadırlar. Modernist sağcıların ana hedefi İran'ı modern bir ülkeye dönüştürmektir. Bununla beraber Modernistler, İslam Devriminin ilkelerini hiçbir şekilde tartışmamakta, ekonomik gelişme ve modernleşmenin devrimi ve ulusal egemenliği güçlendireceğine inanmaktadırlar.

1980-1992 yılları arasında parlamento çoğunluğunu elinde bulunduran İslami solcular; katı tasarruf tedbirleri ile devletin ekonomiyi kontrolünü, sosyal ve kültürel konularda kısıtlamayı ve devrimin ihracını desteklemektedirler. 1992'de yapılan parlamento seçimlerinde Ali Hamanei'nin taraftarlarının çoğunlukta olduğu Anayasayı Koruyucular Konseyi tarafından birçok sol adayın seçimlere katılımı veto edilmiş ve solcular Meclisteki çoğunluklarını kaybetmişlerdir. Ancak solcuların Devrim Muhafızları, Şehitler Vakfı gibi önemli kurumlar ile siyasi sahne ardındaki etkileri devam etmiştir. Devrimin ihracı ve katı ABD karşıtlığı İslami solcuların temel fikri alt yapısını oluşturmaktadır (Buchta, 2000, s.11-18).

2.4.2 Muhalefet

Bu başlık altında sadece ruhani sınıf içindeki muhalefete değinilecektir. İran dışında faaliyet gösteren muhalif gruplar, yönetimin tüm haberleşme kanallarını kontrol etmesi nedeniyle İran halkına ulaşamamakta ve İran siyasetinde etkili olamamaktadır. İran içinde faaliyet göstermeye çalışan az sayıda muhalif grup da merkezi yönetimin ağır baskısı nedeniyle etkili olamamaktadır.

İran’da dini muhalefet toplu ve organize olmayıp farklı gruplara ayrılmıştır. İlimli muhalif gruptakiler, Velayet-i Fakih’in 12. İmamın gelişinin beklendiği zamanda İslam hukukuna uymayan bir durum olduğunu, 12. İmam gelene kadar dini bir yönetim de dâhil olmak üzere bütün yönetimlerin açıkça dine hakaret olduğuna inanmaktadırlar. İlimliler, bütün âlimlerin politikadan uzak durmaları gerektiğini aksi halde dini fikir bütünlüğünün bozulabileceği veya halk arasında âlimlerin itibarının sarsılacağına inanmaktadırlar. Diğer bir muhalif grup, âlimlerin yönetimine karşı çıkmakla beraber âlimlerin yönetimden tamamen çekilmelerini de uygun görmemekte, âlimlerden oluşan bir meclise önemli politik, sosyal ve dini konularda veto hakkı verilmesi gerektiğini savunmaktadır. Aynı zamanda Hamanei’ye muhalif olan diğer bir grup da Velayet-i Fakih düşüncesinin revize edilmesi gerektiğine ve Dini Lider Ofisinin daha yetkin kişilerde olması gerektiğini savunmaktadır. Bu grubun önde gelenleri daha önce veya hali hazırda devlette önemli pozisyonlarda olan Ayetullahlar olup destekçileri son zamanlarda artmaktadır (Buchta, 2000, s.86-93).

2.4.2.1 Hamanei’nin Yumuşak Karnı

Ruhani sınıf içindeki muhalefetin en önemli sebeplerinden bir mevcut Dini Lider Hamanei’nin teolojik geçmişinin sorgulanmasıdır. Dini Lider Ofisinin yukarıda belirtilen gücüne rağmen Hamanei, selefi olan Humeyni’nin karizması ve doğal liderliği ile dini bilgisine sahip olamadığından Humeyni’nin ölümüyle Ofisin gücü eski etkisini koruyamaz olmuş hatta gündend güne zayıflamıştır. Humeyni hayattayken kendisinden sonra Dini Lider olmaya en yakın kişi 2009 yılında ölen ve İran’da geniş bir takipçi kitlesi olan Uzma Ayetullah Hüseyin Ali Montezeri idi. Ancak Montezeri, devrimi küçültücü bazı eleştiriler getirip bu eleştirilerini sürdürünce taraftarları arasında büyük gözaltılar oldu ve olaylar Montezeri’nin Anayasayı Koruyucular Konseyinden istifaya zorlanmasına kadar vardı (Buchta, 2000, s. 52).

Geleceğin dini lideri olarak görülen ve hükümetin bazı uygulamalarına açıkça muhalefet eden Ayetullah Montezeri’nin görevden alınması halk arasında rejimin sorgulanmasına da yol açmıştır. Çünkü Montezeri, halk tarafından dindar, bilge, cesur ve alt sınıfların temsilcisi olarak görülmekteydi. Montezeri’nin görevden alınması yönetici sınıf arasındaki güç mücadelesini açığa çıkarmış ve yönetici sınıfın sadece hizmet eden güç peşinde olmayan imajına da gölge düşürmüştür (Alsaif, 2005, s. 91-92).

Montezeri'nin istifasıyla Konseyde Uzma Ayetullah kalmadığından Humeyni'nin talimatıyla Dini Lider olarak seçilecek kişinin Uzman Ayetullah ve Merce-i Taklit unvanlı âlim olmasına gerek olmadığı hükmü 1989 yılında anayasaya eklenmiştir. O zamanki koşullarda Hamanei, Konsey tarafından Humeyni'nin halefi olmaya en yakın kişi olarak görülmesine rağmen Humeyni öldüğünde ancak Hücet-ül İslam unvanına kadar yükselbilmişti. Bunun üzerine Hamanei, bir gecede Konsey tarafından Ayetullah unvanına yükseltilmiş ve Dini Liderliğe daha uygun duruma getirilmiştir.

Buchta (2000, s. 53)'ya göre Hamanei, Dini Lider olarak seçildikten sonra da Uzma Ayetullah olmaya çabalamıştır. Uzma Ayetullah Muhammed Ali Araki'nin 1994 yılında ölümü üzerine boşalan makama seçilmeye çalışmış ancak bu çabası diğer Uzma Ayetullahlardan olumlu bir karşılık bulamamıştır. Buchta, bunun sebebini, Şii Usuli okulu prensiplerine göre bir Ayetullah'ın Uzma Ayetullah olabilmesi için 30 yıla yakın ders vermesi ve bu süreç akabinde "Risalet-ül A'maliye" tarzında kendi fetvalarını içeren bir eseri diğer Uzma Ayetullahlara içerik yönünden kabul ettirmesi zorunluluğuyla açıklamaktadır. Ancak Hamanei Ayetullah unvanını aldıktan sonra gerekli akademik koşulları yerine getirmemiştir (Buchta, 2000, s.52-53). Öte yandan Hamanei'yi destekleyen gruplar, Ayetullah Araki'nin vefatından sonra Kum İlim Havzası Müderrisleri Birliği ve Ruhaniyat'ın Ayetullah Hamanei'yi Merce-i Taklit olarak kabul ederek bunu ilan ettiklerini belirtip Hamanei'yi bu sebeple Uzma Ayetullah olarak görmekteyiz. Bu kişiler, tezlerini desteklemek amacıyla Ayetullah Hamanei'nin bazı fetvalarını içeren Ecvibetu'l İstiftaat adlı kitabını Risalet-ül A'maliye olarak görmekte, çeşitli tarihlerde vermiş olduğu fetvaları, özellikle Muharrem ayınında katılımcıların başlarına kama ve sırtlarına zincir vurmalarını yasaklayan fetvasını öne çıkarmaktadırlar (WikiShia, 2018).

2.4.3 Azınlıklar

Rıza Şah, yönetime geldiğinde aşiret ve kabile kültürünü İran milliyetçiliği içinde eritmek amacıyla çeşitli önlemlere başvurmuştur: Okullarda yerel dillerde eğitim yasaklanmış, yerleşim yerlerine yeni isimler verilmiş ve çocuklara Pers isimlerinin verilmesi teşvik edilmiştir. Başvurulan bu yöntemler, şiddet hatta soykırımı çağrıştıracak boyutlara gelmiştir. Rıza Şah'ın yönetimden çekilmesinden sonraki ara dönemde ülkedeki Azeri ve Kürt azınlıklar başta olmak üzere etnik ayaklanmalar baş göstermiş ancak bu ayaklanmalar

bastırılmıştır. İslam Devriminin akabinde Humeyni ve tabii olarak yeni rejim de azınlıklar konusunda Pehlevilerle benzer politikalar yürütmüşlerdir (Ghanea ve Hass, 2011, 3).

İran'da azınlıkların durumu İran politik sisteminin hassas konularından birini oluşturmaktadır. Modern bir ülke olma çabalarının yanında İslam dininin de gereklerini yerine getirmeyi bir sorumluluk sayan rejim, azınlık haklarına da bu açıdan yaklaştığını göstermektedir. Nüfusun yarısını Perslerin oluşturduğu İran'da nüfusunun diğer yarısı da 12 ayrı etnik gruptan oluşmaktadır. Azınlıkların önemli orana sahip olanlarından Azeri Türkler nüfusun %35'ini, Kürtler %10'unu, Araplar %5'ini, Türkmen ve Beluçlar da %2,5 ar oranı kapsamaktadır. Dini azınlıklar açısından bakılınca Sünni Müslümanlar %10 oran ile en fazla olan grupken, Zerdüşter, Yahudiler, Hristiyanlar ve Bahailerin toplam nüfusa oranı %1 civarındadır.

Azınlık hakları 1906 Meşrutiyet devrimi ile anayasaya dâhil olmuş ancak yerel yönetimler aracılığıyla sağlanması planlanan haklar, yerel yönetim sisteminin kurulmaması nedeniyle hiçbir zaman sağlanmamıştır. 1979 devrimi sonrasında sorunları sistemi tehdit edecek boyutlara ulaşmamış, kuzeyde Arap ve Kürtlerin ayaklanma girişimleri bastırılmıştır. Öte yandan bu durum, Orta Doğu coğrafyasında her zaman sıcak tutulması nedeniyle, azınlık konularının tamamen gündem dışı kalmadığını göstermektedir. Mevcut anayasada da azınlık haklarını devlet korumasına alan maddeler olmasına rağmen, Azerilerin dışındaki azınlıkların, özellikle ülkenin sınır bölgelerinde kalanların, ülke kalkınması ve toplumsal katılım konusunda çok geri kaldıkları açıktır. Öte yandan 1997 seçimlerinin ardından azınlıklar, nüfus güçlerini oy gücüne dönüştürüp çeşitli lobi faaliyetleri ile etkinliklerini arttırmaya çalışmaktadırlar (Alsaif, 2005, s. 232-235).

2.5 İRAN YÖNETİMİNİN YAPISAL VE İDEOLOJİK SORUNLARI

İran'da dini kurumlar ile modern kurumlar arasındaki yetki karmaşası ve güç mücadelesi dikkat çekmekte ve sözü edilen sıkıntıların aşılması için İslam Devriminin dayandığı temel düşünce olan Şiiliğin/Usuli yorumları dahi göz ardı edilebilmektedir. Örneğin; Devrimin akabinde Dini Lider olan Humeyni'nin ülkede tek Merce-i Taklit haline gelmesi diğer Mercelerin konumunu zora sokmuştur. Çünkü Usuli düşünceye göre bir kişi sadece bir Mercelyi taklit edebilmektedir ve bu durumda Dini Liderlik Kurumu tek Merce-i

Taklit haline gelmiştir. Bu sorunun giderilmesi adına kişilerin dini konularda kendi Mercelerini takip etmeleri, siyasi konularda da Dini Lideri takip etmeleri şeklinde bir çözüm bulunmuştur. Ancak bu çözüm doğrudan Usuli düşünceyi temel alan Velayet-i Fakih ideolojisine aykırıdır çünkü bu ideoloji dini ve siyaseti bir bütün olarak görmektedir. Keza, Humeyni'nin ölümünden sonra Dini Lider seçimi öncesinde Dini Lider adayının en yetkin Ayetullahlar arasından seçilmesi veya dengi bir entelektüel geçmişinin olması göz ardı edilmiş ve Hüccet'ül İslam Ali Hamanei Dini Lider olarak seçilmiştir. Bu iki anekdot İran'da sistemin yönünün halen tayin edilmeye devam ettiğine dair önemli fikirler vermektedir (Rustamov, 2004, s.57-60).

BÖLÜM ÜÇ

İRAN'IN DIŞ POLİTİKASI

İran'ın günümüz politikaları incelendiğinde, özünde dış müdahaleye başkaldırı olan İslam Devriminin akıldan çıkarılmaması önem taşımaktadır. Devrime giden süreçte göstericilerin “Ne Doğu ne Batı” sloganları da dış müdahaleye tepkinin bir yansımasıdır. Özellikle emperyalist olarak tanımlanan ABD ve diğer güçlü ülkelerin müdahalesine karşı direniş, ülkedeki birçok farklı grubu bir araya getirerek devrime İran milliyetçiliği ve İslamcılık unsurlarını hâkim kılmış ancak devrimden sonra Humeyni ve yanlılarının fikirleri ülkede başat unsur olmuştur. Ülkenin yeni rejimini kuran Humeyni taraftarı yönetici elit, Velayet-i Fakih ve ABD karşıtlığı ana düşüncesi ekseninde politikalar oluşturmuştur. Yeni sistemde Veli-yi Fakih olan Dini Lider ülke politikalarını denetleme ve alınan kararları veto etme yetkisine sahip olmuştur. Ülkedeki diğer kurumlar da ülke politikasını yürütme ve güçlendirme sorumluluğuyla hareket etmektedir (Ostovar, 2016, s. 10).

3.1 DIŞ POLİTİKA

Bir ülkenin dış politikası, karmaşık iç ve dış parametrelerin içi içe geçmesi sonucunda ortaya çıkan etkili faktörlere bağlı bir süreç olarak tanımlanabilir. Bu tanım esas alınarak İran'ın dış politikası incelendiğinde, ideoloji ve ulusal çıkarlar ile devrim dogmaları ve pragmatizm arasındaki bağlar nedeniyle süreç çok daha karmaşık bir hal almaktadır. Ayrıca ikinci bölümde değinildiği gibi ülkede dini kurumların yanında modern demokrasilerin ürünü olmasına rağmen dini kurallara göre şekillenmiş kurumların bulunması mevcut karmaşıklığı artırmaktadır (Fiedler, 2018, s. 212).

3.1.1 İran Dış Politikasının Kaynakları

İran dış politikasının kaynaklarını, başta büyükelçilikler olmak üzere açık kaynaklar ve bazen vatandaşların bildirimleri oluşturmaktadır. Bu veriler Dışişleri Bakanlığında ilgili birimlerce işlendikten sonra Bakana ve nihayetinde UYGK'ye sunulmaktadır. İran'ın dış politikasını belirleyen kanuna göre Dışişleri Bakanı, ülke adına bazı konularda tek başına hareket edebiliyorken çoğu konuyu ise Cumhurbaşkanı'na bildirmekle yükümlüdür. Cumhurbaşkanı'na bildirilen konu ekonomik, kültürel, politik veya sosyal bir alanla ilgiliyse

Bakanlar Kurulunda görüşülmekte; diplomatik, güvenlik veya savunma alanları ile ilgiliyse UYGK’de görüşülmektedir. Konseyde ele alınan konu, önemine göre Dini Lidere sunulur ve Dini Liderin onaylaması halinde güvenlik birimleri ve Dışişleri Bakanlığına bildirilerek resmi politika halini alır (Maleki, 2019, s.7).

3.1.2 Dış Politikanın Belirlenmesinde Etkili Olan Kurum ve Şahıslar

İslam Cumhuriyetinin genel tarihine bakılınca politika yapım sürecinde sonuç ve araç ilişkisinin birbirine uymadığı görülmektedir. Ancak politika belirleme sürecinin en önemli parametresini her zaman rejimin devamını ana hedef olarak alan “maslahat” ve milli menfaatler oluşturmaktadır.

Lim (2015, s.150), Shahram Chubin’in (Chubin, 1994, s.67):

Birçok güç merkezden oluşan sistem, bu merkezler arasındaki fikir birliğinden çok, tartışma konusu farklılıklar üzerinden gelişen ödünleşmeler ile sonuçlanan bir yarışma ile varlığını sürdürmektedir. Öte yandan iç politikada az da olsa bir fikir birliği hâkimdir. Humeyni hayattayken, bu durumu kendi pozisyonunu güçlendirmek amacıyla destekler ve gerektiğinde hakem rolü üstlenirdi ancak onun ölümünden sonra fikir ayrılıkları artmış olsa da onu bu pozisyonunu dolduracak bir aktör de çıkmamıştır.

şeklindeki düşüncesini aktarmaktadır. Muhtemelen bu nedenle yeni Dini Lider Hamanei, İran’da etkin aktörlerin tamamının belli bir seviyede kabul etmediği kararlar vermemektedir. Bu çerçevede iki veya üç ayda bir bütün İran politik eliti bir nevi toplantıyla mevcut durumu Dini Lider başkanlığında görüşmektedirler (Lim, 2015, s.150-151).

İran sisteminin karmaşıklığı haddinden fazla resmi ve gayri resmi aktörlerin varlığı ile bunlar arasındaki yetki karmaşasından hatta aynı yetkiye sahip birden çok kurumun olmasından kaynaklanmaktadır. Çoğu zaman resmi olmayan politikalar resmi politikalara tercih edilmekte ve bu durum yönetici eliti içinde pazarlıklara yol açarken uluslararası camiaya da yanlış sinyallerin verilmesine sebep olmaktadır. 1989 yılında anayasada yapılan değişiklikle İran’da dışişleri politikasının belirlenmesinde en yetkili resmi organ Cumhurbaşkanlığı olmuştur. Aynı anayasa ile Cumhurbaşkanlığına bağlı olarak ikinci bölümde kısaca değinilen UYGK kurulmuş ve ülkenin milli güvenliğine gelebilecek tehditlerin hesaplanması, tartışılması ve olası tehditlere nasıl karşılık verileceğinin

kararlaştırılması UYGK'nin uhdesine verilmiş böylece UYGK, İnan'ın dış politikasının belirlenmesinde anahtar konumuna gelmiştir.

Dışişleri Bakanı, Cumhurbaşkanına bağlı olduğundan ilk bakışta Cumhurbaşkanının İnan dış politikasında önemli bir kontrolü olduğu düşünülebilir ancak İnan'a özgü resmi olmayan aktörlerin etkisi burada da devreye girmektedir. Özellikle Dini Liderin dış politikada muazzam dolaylı etkileri bulunmaktadır. Dini Lider doğrudan politika belirleme süreçlerine dhil olmasa da ikinci bölümde değinilen Dini Lider temsilcilerinin UYGK ve ülkedeki bütün resmi kurumlarda olması, Dini Lidere söz konusu dolaylı etkinin kapısını açmaktadır. Ayrıca Dini Liderin halka açık konuşma yapabilmesi ve bu konuşmalarında anayasal yetkilerine dayanarak Cumhurbaşkanının politikalarını değerlendirmesi ve/veya eleştirmesi, bu demeçlerin de kamuoyunda hızla yayılıp etki oluşturması Dini Liderin İnan dış politikasındaki etkisini göstermektedir (Jones, 2009, s.97-99).

İnan'ın tüm politikaları gibi dış politikası da Dini Lider'in kontrolünde olmakla beraber devletlerarası ilişkilerin yürütülmesinde doğrudan halk tarafından seçilen hükümet sorumlu iken devlet dışı aktörlerle ilişkiler Devrim Muhafızları üzerinden yürütülmektedir. Irak ile yaşanan savaşla beraber İnan, rejimi güvene almak amacıyla devrim ideoloji ve politikalarının yayılması düşüncesine sarılımiş, bu amaçla genellikle gelişmekte olan ülkelerdeki ezilen halklara hitap edecek şekilde devrim ideolojisinin yayılmasına çalışmıştır. Devrim muhafızları da bu amaçla görevlendirilmiş ve Sünni Filistin hareketleri ile Lübnan'daki Hizbullah ile Irak'taki Irak Yüksek İslami Devrim Konseyi (SCIRI- Supreme Council for the Islamic Revolution in Iraq) gibi şii gruplara destek verilmiştir (Ostovar, 2016, s. 8-11).

3.1.3 İnan Dış Politikasının atışmacı Yönü

İnan zengin yer altı kaynaklarına sahip Orta Doğu lkeleri ile Orta Asya ve Kafkasya lkeleri arasında stratejik bir konumda bulunmaktadır. İnan, Körfez lkeleri ile iki taraflı güvenlik odaklı ilişkiler yürütürken Orta Asya ve Kafkasya lkeleri ile çok taraflı ekonomi odaklı ilişkiler yürütmektedir (Maleki, 2019, s.2). Yakın bölgesi ile ilgili örtülü veya açık bazı politikalarının incelemesinden anlaşılacağı üzere İnan'ın dış politikasında çatışmacı

yönler mevcuttur. Söz konusu politikalar, İran'ın Ortadoğu'da, devlet düzeyinde, sadece Suriye ile müttefiklik ilişkileri geliştirebilmesine imkân tanımaktadır. İran'ın çatışmacı politikalarından rahatsız olan Körfez ülkeleri ise İran'ı dengelemek amacıyla genel itibariyle ortak hareket etmektedir (Fiedler, 2018, s.214).

İran'ın dış politikasının belirlenmesindeki reelpolitik kaygılarla birlikte özellikle 2003 yılında Irak lideri Saddam Hüseyin yönetiminin devrilmesi ve Arap Baharı olarak bilinen halk hareketleri akabinde İran'ın Ortadoğu'daki mezhep merkezli çatışmacı politikalarında büyük artış görülmüştür. Saddam yönetiminin devrilmesi ile İran, Irak'ın iç işlerine doğrudan müdahil olurken, Arap Baharı ile Suriye ve Yemen'de devam eden ayaklanmalarda Şii unsurlara destek vererek bölgede etkili olmuştur. İran'ın bölgedeki Arap rakipleri de bölge politikalarındaki karşılıklı şüpheleri nedeniyle mezhepsel bir çizgide politika yürütmeye başlamışlardır. İran; Irak, Suriye ve Yemen'deki Şii müttefikleri ile işbirliğini arttırmış ve bu amaçla Devrim Muhafızlarını kullanmıştır. İran, bu tür politikalarla bölgedeki çıkarlarını kaybetmemek ve kendine daha fazla alan açmak istemektedir (Ostovar, 2016, s. 3).

3.1.4 Dış Politikanın Pragmatist Yönü

İran'ın Irak ve Suriye'deki faaliyetleri ile Yemen'deki Şii Husilere açık desteği göz önüne alındığında İran'ın politikalarında mezhepsel kaygıların olduğu görülmektedir. Ancak politika belirleme sürecinin tamamıyla mezhepsel olduğu iddiası kuşkuludur. İran dış politikasının en önemli özelliği iki katmanlı bir yapıya sahip olmasıdır. İran'ın devlet dışı müttefiklerinin çoğu Şii iken devletler düzeyindeki müttefikleri çoğunlukla Müslüman olmayan ülkelere olmaktadır. İran, Müslüman komşuları Pakistan ve Afganistan'dan çok Hindistan ile Şii olan Azerbaycan'dan çok Ermenistan ile iyi ilişkiler yürütmektedir. İranlı birçok önemli yetkili Venezuela, Çin veya Kuzey Kore ile önemli düzeyde müttefiklik ilişkileri yürütmekte sakınca görmemektedir (Ostovar, 2016, s. 7-8).

Çatışmacı dış politikalar ve İran-Irak savaşı nedeniyle İran'ın durumunun kötüleşmesi, İran'ı, en büyük düşmanları olarak tanımladığı ABD ve İsrail'den gizlice silah almak zorunda bıraktırmıştır. İran; savaştaki sıkıntılarını aşmak, ABD ve İsrail ise Lübnan'da Hizbullah'ın elindeki Batılı rehinelere serbest bırakılmasını sağlamak amacıyla söz konusu

angajmana dâhil olmuştur. Bu olay, İran'ın Batıya karşı saldırgan dış politikasını değiştirmese de ülke yönetimindeki elitlerin dış politikada pragmatist davranışlarına bir örnek oluşturmuştur (Fiedler, 2018, s. 215).

İran'ın yakın coğrafyasındaki politikalarda da pragmatist yön görülebilmektedir. Ortadoğu'daki Şii ve Sünni hükümetler, mevcut sorunları, bir bölgeyi etki altına alma mücadelesi ve politik yollarla çözülebilecek taviz alma-verme politikası olarak görülebilmektedirler. Bu çerçevede 2007 yılında Lübnan'da Şiilerin hükümeti devirme eşiğine gelmeleri durumunda Lübnan Başbakanı Suudi Arabistan Kralı'ndan yardım istemiş, Suudi veliaht prensinin İranlı yetkililere durumun vahametini iletmesi üzerine bölgedeki Sünnilerin kaygılarından çekinen İranlı yetkililer, hemen Lübnanlı müttefiklerini hükümet üzerindeki girişimlerinden vaz geçirmişlerdir. İranlılar da karşılık olarak Suudilerden Arap coğrafyasında Şii karşıtı yayınlar ile Şiilerin aleyhinde fetva yayınlayan din adamlarının bu tür faaliyetlerini engellemelerini istemiş ve istediklerini de almışlardır. Bu durum bölgede yaşanan mezhep temelli güç mücadelesinde taviz alıp vermeye önemli bir örnek teşkil etmektedir (Ze'evi, 2007, s. 5). Ayrıca İran'ın Afganistan'a yakın sınırında ABD'den kaçan bazı El Kaide üyeleri barınmakta ve örgütü yönlendirme faaliyetlerine devam etmektedir. İran'ın kendi mezhep inançlarına muhalif akımlara bu şekilde destek vermesinin sebebi bu aktörlerin ABD'ye karşı İran ile benzer tutum ve stratejik amaçlara sahip olmalarıyla açıklanabilir (Ostovar, 2016, s. 8-9).

3.1.5 İran Dış Politikasına Kronolojik Bakış

Devrimin ilk yıllarında ön planda tutulan konular günümüzdeki gibi gelir adaletsizlikleri veya sistemsal sorunlardan çok Şah döneminde ABD'nin desteğiyle yürütülen politikaların sonucunda oluştuğuna inanılan İslami kesimin geri kalmışlığıydı. Bu nedenle yeni yöneticilerin bir kısmı; ülkedeki İslami kesimi sadık taraftarları yapmayı, Müslüman ülkelerle iyi ilişkiler geliştirmeyi ve ABD ile yeniden yakınlaşmanın önüne geçilmesini amaçlamıştır. Yönetimde etkili olan diğer bir grup ise İran'ın, uluslararası arenada önemli bir aktör olarak karar alma süreçlerine katılmasının gerekli olduğuna, uluslararası ticaret ve politikada etkin olmasının İran'ın güvenliği için önemli olduğu inancı çerçevesinde politika üretmiştir (Maleki, 2019, s.6).

3.1.5.1 1979-1989 Yılları Arasındaki Dönem

Devrimden hemen sonraki yıllar İran için birçok sınama içermiş, sistem ikilemlerle yüzleşmiştir: Eski rejim kadrolarının tamamıyla tasfiye edilmesi veya korunması, devrimi başarıya ulaştıran kurumların gücünün ve devletin ekonomideki etkisinin artırılması veya sınırlandırılması söz konusu ikilemlere verilebilecek örneklerdir. Tahran'daki ABD Büyükelçiliğinin işgal edilerek personelin rehin alınması sonucunda doğan kriz, İran'ın birçok yaptırıma tabi kalmasına sebep olmuş ancak İran halkı için iki asırdır devam eden yabancı egemenliğine karşı bir zafer olarak algılanmıştır. Bu dönemde ayrıca İsrail ile bütün ilişkiler sonlandırılmış, İsrail yasadışı bir ülke olarak tanımlanmış ve İsrail'in bölgesel düşmanları desteklenerek onlara bir nevi patronluk yapılmıştır (Alexandros, 2005, s. 10-11).

Devrimden sonra İran'ın ne büyük güvenlik kaygısı ABD'nin olası rejimi yıkma girişimleri olmuştur. Devrimden hemen sonra başlayan İran-İrak savaşı ve bu savaşta Saddam Hüseyin'e ABD ile bölgedeki müttefiki Arap ülkelerinin destek vermeleri, İran'ın söz konusu kaygısını beslemiştir (Ostovar, 2016, s. 10). Humeyni'nin yönetiminde olduğu dönemin çok büyük bir kısmını kaplayan savaş ortamında, Humeyni muhalefeti baskı altına alma ve İran milliyetçiliği ile İslam'ı sentezleme imkânı bulmuştur. Savaşı Allah'ın yardımı ile kazanacaklarını savunan Humeyni, Irak ordularının İran topraklarından çıkarılmasından sonra da Şiiilikteki görüşleri kullanarak devrimi tüm Ortadoğu'ya yayma imkânı bulmaya çalışmış, savaşın seyri İran'ın istediği gibi gitmeyince de barışı kabul etmenin zehir içmek gibi olduğunu ancak Allah için bu zehri içeceğini söyleyerek barış anlaşmasını kabul etmiştir (Onat, 2013, s. 237-238).

İran-İrak savaşının akabinde Irak ile ilişkiler sonlandırılmıştır. Irak'ın haricinde Mısır, Ürdün ve Fas ile de diplomatik ilişkiler sonlandırılmışken 1984 yılında Humeyni; ABD, İsrail ve Güney Afrika dışındaki ülkeler ile İslami prensiplerin dikkate alınması kaydıyla diplomatik ilişkiler başlatılabileceğini ifade etmiştir. Bu durum devrimden sonraki politikalarla uyuşmamasına rağmen Irak ile devam eden savaşın doğurduğu zararlar, uluslararası çevrelerde var olmanın önemini anlaşılması ve diğer Müslüman ülkelerde İran'daki gibi bir devrim isteğinin olmaması gibi pragmatik etkilerle ortaya çıkmış ancak bu politika değişikliği ilerleyen zamanlarda başarıya ulaşamamıştır.

Devrimden sonraki ilk on yılda ekonomi alanında en çok dikkat çeken unsur, yeni yönetimin Şah döneminden kalan her şeyi silmesi ve hemen hemen tüm özel sektörü devletleştirilmesi olmuştur. Bu durumda ülkedeki sermaye sahipleri sermayelerini başta Avrupa ülkeleri olmak üzere başka ülkelere kaçırmış ve tamamıyla dini otorite tarafından yönetilen ekonomiye yabancı sermaye de ilgi göstermemiştir. Kurulan yarı resmi vakıflarla sanayi ve ticaret her yönüyle devrimci kadroların kontrolüne geçmiştir. Ağır işleyen bürokrasi, artan nüfus, ABD öncülüğünde devam eden ambargolar ülke ekonomisini her geçen gün daha da zayıflatmıştır. Bu dönemde ülkenin neredeyse tek gelir kaynağı petrol gelirleri olmuştur (Alexandros, 2005, s. 11-12).

3.1.5.2 1990-2005 Yılları Arasındaki Dönem

Devrimden on yıl sonra İran-İrak savaşı yapılan anlaşma ile son bulmuş, Humeyni ölmüş ve liberal ekonomiyi savunan Ali Ekber Haşimi Rafsancani cumhurbaşkanı olmuştur. Humeyni'nin ölümü İran sisteminde bir güç boşluğu oluşturmasına rağmen gelişmeler İran'da yeni bir politik düzenin oluşmasını sağlamıştır (Alexandros, 2005, s. 12-13). Humeyni'nin ölümünden sonra İran yönetiminde radikaller ve pragmatistler arasındaki çekişme iyice gün yüzüne çıkmıştır. Pragmatist bloğun önde gelen figürü Rafsancani, İran'ın, sınırlarının ve yeteneklerinin farkında olarak komşuları ve Avrupa ülkeleri ile ilişkilerinde daha uzlaşmacı bir politika yürütmesi taraftarı olmuştur. Ancak radikaller ve yeni Dini Lider Hamanei, Rafsancani'yi iç ve dış politikada sıkıştırarak uzlaşmacı bir politikanın oluşmasını engellemişlerdir (Fiedler, 2018, s.215). 1989 yılında mevcut anayasada yapılan değişikliklerle Dini Liderin ordu ve polis üstündeki etkisi arttırılmıştır. Bölge ülkelerinin sınırlarının korunması ve bölgesel istikrarın devamına çalışılması, ordunun orta ve uzun menzilli füzeler ile deniz gücü konusunda modernize edilmesi, silah ve askeri teknoloji alışverişini sağlamaya yardımcı olacak şekilde Kuzey Kore, Çin ve Japonya, Avrupa ve Hindistan başta olmak üzere ABD'ye karşı alternatifler üretmek amacıyla petrol kaynaklarının işletilmesinin özel sektöre açılması, Arap-İsrail barış görüşmelerine açıkça muhalefet edilmesi, ezilmiş Müslüman uluslara yardım edilmesi, bu dönemde dış politikada dikkat çeken bazı temel unsurlardır (Alexandros, 2005, s. 12-14).

90'lı yılların başında Rafsancani ile başlayan ve çoğu araştırmacı tarafından pragmatist olarak tanımlanan “Destegül Siyaseti” ismi verilen yeni bir anlayış benimsenmiştir. Bu anlayış ile iç ve dış politikada değişikliklere gidilmiş, İran'ın devrim akabinde daha idare edilebilir bir topluma dönüştürmesi amaçlanmıştır. Bu siyaset sonucunda İran, devlet dışı müttefiklerine daha bağımsız hareket etme ve buldukları toplumla bütünleşme telkininde bulunmuştur. Bunun sonucunda söz konusu müttefikler için artık yerel bir aktör olup İran'ın vekil hareketleri olmaktan çıkma imkânı doğmuş böylece Hizbullah ve SCIRI ülkelerinde politik aktörlere dönüşmüşlerdir (Puelings, 2010, s. 16).

1990-91 yılları arasındaki 1. Körfez Savaşı esnasında İran; Ürdün, Suudi Arabistan ve Fas ile ilişkilerini düzeltmiş ayrıca ülkede yerel ve yabancı özel sektörün gelişmesinin önü açılmıştır. Buna rağmen ülkenin içişlerinde kayda değer bir politika değişikliği olmamıştır (Alexandros, 2005, s. 13). Bu dönemde Meclisin yetkileri artırılarak yasama, anlaşmaların yürürlüğe girmesi ve olağanüstü hal uygulamasına karar verme, bütçe oluşturma ve Cumhurbaşkanına güvensizlik oyu vererek görevden alınmasının yolunu açma yetkilerini edinmiştir. Ülke savunması, istihbarat ve dış politika konularında karar alıcı kurum olan UYGK, Meclise karşı sorumlu olan Cumhurbaşkanı'nın uhdesine bırakılmıştır (Fiedler, 2018, s.213).

1997 yılında özellikle genç kesimden alınan yüksek oy oranıyla Cumhurbaşkanı seçilen Muhammed Hatemi; hukukun üstünlüğü ile halkın kültürel, politik ve sosyal konulara katılımını önemsemiş aynı zamanda Batı ile yürütülecek iyi ilişkilerin, İran ekonomisini düzeltereğini ve ileri teknoloji transferini sağlayacağını düşünmüştür. Hatemi'nin seçimleri kazanmasında etkili olan düşüncelerinin ürünü olan çabalar, Dini Lider'in Hizbullah ve HAMAS'a açık desteği nedeniyle başarısız olmuştur. Hatemi, ikinci döneminde, ülke yönetiminde daha aktif olması için baskı yapan kendi taraftarları ve radikaller arasında kalınca iç işlerinde sert bir politika izlemeye başlamıştır. Hatemi'nin aleyhine olan tüm bu olumsuz durumlara ek olarak İran ve Batılı ülkeler arasında başlayan nükleer kriz, Hatemi'nin çabalarını büyük oranda baltalamıştır. Bu esnada İran'ın devam eden nükleer programın ülkedeki radikallerin kontrolünde olması, Hamanei'nin atadığı ve ona karşı sorumlu olan baş müzakerecinin (2013 yılında Cumhurbaşkanı seçilen Hasan Ruhani) Batılı ülkeler ile İran'ın nükleer enerji müzakerelerini yürütmesi, Hatemi'nin dezavantajları

olmuştur (Fiedler, 2018, s.215-216). Öte yandan daha önceki bölümlerde değinilen ve çoğu zaman kendilerini İran idari hiyerarşisinde politik aktörlerden daha üstte gören Devrim muhafızları, tüm bu olaylar esnasında perde gerisinde kalmamıştır. 1999 yılında devrimden sonra gerçekleştirilen en büyük öğrenci gösterileri esnasında 24 Devrim Muhafızı komutanı bir açıklama yayınlayarak sabırlarının tükendiğini ve mevcut duruma daha fazla müsamaha göstermeyeceklerini belirterek dönemin Cumhurbaşkanı Hatemi'yi sert bir şekilde uyarılmışlardır (Lim, 2015, s.160).

Rafsanjani (1989-1997) ve Hatemi (1997-2005) dönemlerinde yeni pragmatist politikanın bir yansıması olarak sadece Batı ülkeleri ile değil Sünni Arap ülkeleri ile de ilişkiler geliştirilmiştir. Bu çabalar sonucunda İran'ın uluslararası toplumla bütünleşeceği ve bölgesel güç olmak için gereken imkâna kavuşacağına inanılmıştır. 11 Eylül 2001 tarihinde ABD'de gerçekleştirilen saldırılar sonrasında Taliban'ın Afganistan'da gücünü kaybetmesi ve 2003 yılında 2. Körfez Savaşıyla Saddam'ın iktidarını kaybetmesi İran'a bölgedeki gücünü artırma olanağı doğurmuştur. Öte yandan ABD'nin bölgede etki alanının artması ve Sünni/Arap ülkelerinin İran'ın etkisinin genişlemesinden çekinmeleri üzerine İran, dış müdahale olasılığına karşı daha hassas konuma gelmiştir (Puelings, 2010, s. 17).

3.1.5.3 2005'ten Günümüze

Hatemi'den sonra Mahmut Ahmedinecat Cumhurbaşkanı olmuş ve böylece İran-Irak savaşına katılan muhafazakâr bir grubun yönetiminde etkili olduğu dönem başlamıştır. Kamuoyuna açık konuşmalarında Şii inancına göre gaybta olan 12. İmamı beklediğini söyleyen ve Yahudi soykırımını açıkça inkâr eden Ahmedinecat'ın cumhurbaşkanlığı döneminde İran'ın dış politikası ve nükleer programı tamamıyla radikallerin kontrolüne geçmiş, buna karşılık olarak İran üzerindeki baskı ve izolasyon artmıştır. Tüm işlerinde doğrudan Dini Liderin belirlediği rotayı takip eden Ahmedinecat, ikinci döneminde yeniden seçilmenin verdiği cesaretle iç politikada kendi inisiyatifleriyle bazı icraatlarda bulunmuş, bunun üzerine Dini Lider, tepkisini açıkça kamuoyuna yansıtmış ve Ahmedinecat'ı destekleyen önemli pozisyonlardaki bazı muhafazakârlar desteklerinin çekmişlerdir (Fiedler, 2018, s.216-217). Ahmedinecat'ın İstihbarat Bakanı Haydar Moslehi'yi görevden alması Söz konusu icraatlara verilebilecek örneklerdendir. Bunun üzerine Devrim Muhafızları yine iç

politikaya müdahale etmiş, Ahmedinecat ve yakın çevresini, halka açık bir şekilde, fitne ve sapkınlık içinde olmakla suçlamışlardır (Lim, 2015, s.160).

Ahmedinecat döneminde İran'ın maruz kaldığı uluslararası izolasyonların iç politika ve ekonomideki etkileri, reformist ve pragmatist bir görünüm sergileyen Hasan Ruhani'nin cumhurbaşkanı seçilmesini sağlamıştır. Ruhani, İran'ın nükleer programı konusunda bir uluslararası anlaşmaya varmayı ana amaç olarak benimsemiştir. Bu amacın sağlanması halinde İran ekonomisinin içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtulacağını düşünen Dini Lider de olası anlaşmaya sıcak bakmıştır. 2015 yılında imzalanan Müşterek Kapsamlı Eylem Planı (MKEP - Joint Comprehensive Plan of Action/JCPOA) karşılığında 2016 yılında İran üzerindeki yaptırımlar kaldırılmıştır. İran ekonomisinde görülen düzelme; ekonominin zayıflığı, yaptırımların devam ettiği dönemden kalma bürokratik bozukluklar ve yüksek işsizlik oranı nedeniyle kısa sürmüş ve ülke genelinde ekonomideki bozukluklara karşı büyük protesto gösterileri başlamıştır. Göstericiler, ekonomideki bozuklukların yanında ülke kaynaklarının Lübnan, Suriye ve Yemen gibi yerlerde harcanmasına da karşı çıkmışlardır. Bu karışıklıkların yanında 2016 yılında ABD Başkanlığına seçilen Donald Trump'ın, anlaşmayı eksik olarak görüp İran'ı, bütün nükleer faaliyetlerini azaltmaya zorlaması, Ruhani yönetimini zora sokarak Dini Lider ile sorunlar yaşamasına yol açabilecek alanlar doğurmuştur (Fiedler, 2018, s.217).

3.1.6 Bölgesel ve Küresel İlişkiler

3.1.6.1 Körfez Bölgesi

İran'ın Fars Körfezi (Basra Körfezi) ile Umman Körfezi'nde 1800 km civarında deniz sınırı bulunması Körfez'i İran için anahtar konuma yerleştirmektedir. Bu çerçevede Körfez ülkeleri de bölge dengeleri açısından İran için çok önemli pozisyonadırlar (Katzman, 2019, s. 25). Körfez bölgesindeki birçok Arap ülkesi İran'ın güç ihtirasını kabul etmemektedir. İran'ın bölgede gücünün artması ve Saddam Hüseyin'in devrilmesi akabinde Irak'ta elde ettiği yeni güç, bölge ülkeleri ile İran arasındaki ilişkilere de gölge düşürmektedir. Ayrıca bölgenin Sünni iktidara sahip ülkelerindeki Şii nüfus, İran için potansiyel bir etki alanı oluşturmakta ve bu durum Sünni iktidarlarda endişe oluşturmaktadır (Luomi, 2008, s. 35).

Önemli bir Körfez ülkesi olan Suudi Arabistan ve İran, bölgedeki güç mücadelesinde birbirlerine karşılıklı suçlamalar yöneltmekte ve muhalif grupları desteklemekle birbirlerini zayıflatmaya çalışmaktadırlar. Bu durum bölgedeki mezhep farklılıklarını körükleyerek bölgede mevcut ihtilafli konularda tansiyonu yükseltmektedir (Katzman, 2019, s. 25-26). Suudi Arabistan, ülkesine karşı olası askeri müdahalelerin engellenmesi ve Suudi ailesinin yönetiminin devamını ana amaç edinerek ABD'nin askeri desteğine ihtiyaç duymakta öte yandan ABD de İran'ın izole edilmesi için Suudi Arabistan'a ihtiyaç duymaktadır. (Luomi, 2008, s. 34).

Bölgenin diğer bir ülkesi olan Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), İran konusunda Suudi Arabistan eksenindeki politikasına rağmen İran ile geniş ticari ilişkiler yürütmektedir. Bu konulara ek olarak BAE'nin İran ile uzun süredir Abu Musa, Büyük ve Küçük Tunb Adaları üzerinden devam eden sınır sorunları bulunmaktadır. Körfez ülkelerinden Katar, 1995 yılından beri İran ile karşıtlık ve sürdürülebilir ilişkiler kurma konusunda bir denge politikası izlemektedir. Bir yandan kendi topraklarında İranlı yetkililerin bazı faaliyetlerine izin verirken diğer yandan İran'ın çok önem verdiği Suriye yönetiminin silahlı muhaliflerce devrilmesini desteklemektedir. Nüfusunun önemli bir bölümü Şii olmakla beraber Sünni bir hanedanlık tarafından yönetilen Bahreyn'de yönetim, İran'ı Şii grupları kışkırtarak ülkedeki güç dengesini değiştirmeye çalışmakla suçlamaktadır. Bu çerçevede Bahreyn, İran'a karşı Suudi Arabistan çizgisinde bir politika izlemektedir. Kuveyt % 25 oranındaki Şii nüfusunu ülkedeki politik sürece dâhil etmesiyle diğer Körfez ülkelerinden ayrılmaktadır. Öte yandan Kuveyt, ABD'nin bölgede İran'ı izole etme çabalarına destek vermektedir. Bölgenin diğer bir ülkesi olan Umman'da yönetim, İran ile ilişkileri sürdürmenin İran'ı baskı altında tutmaktan daha fazla bölgeye yarar getireceğine ve İran'ın bölge için sorun oluşturan politikalarını engelleyeceğine inanmaktadır. Bu çerçevede Suudi Arabistan başta olmak üzere diğer Körfez ülkelerinin bazılarının yaptığı gibi bölgedeki İran karşıtı silahlı gruplara destek vermemektedir (Katzman, 2019, s.26-29).

2003 yılında ABD'nin Irak'ı işgali sonucunda Şii ağırlıklı bir hükümet kurulması ile İran, bölgedeki önemli bir rakibi olan Saddam Hüseyin'den kurtulmuş ve yeni kurulan Irak hükümetlerini etkilemekle kalmayıp Devrim Muhafızlarının Kudüs Güçleri kolunu kullanarak Irak'taki Şii milislere askeri eğitim ve silah yardımı yapabilme imkânı da

edinmiştir. İran ayrıca Irak'ta elektrik üretiminde kullanılan doğal gazın da en önemli tedarikçisi olması yönüyle bu avantajını baskı unsuru olarak kullanabilmektedir. İran, Irak'ın kuzeyindeki Kürt Federatif Yönetimiyle iyi ilişkiler kurmakla beraber söz konusu alanda bağımsız bir ülke kurulmasına karşıdır (Katzman, 2019, s. 36).

Körfez Bölgesi; nüfus, stratejik çıkar ve sınır uzunluğu açısından İran için önemli olup bu bölgedeki küçük ülkeler İran'a önemli bir tehdit teşkil etmemektedir. Öte yandan bölge ülkelerde mevcut ABD askerlerinin varlığının İran için bir tehdit oluşturabileceği endişesi göz ardı edilmemelidir (Chubin, 2001, s. 30-31).

Yemen, bir Körfez ülkesi olmamakla beraber 2011 yılında başlayan ve "Arap Baharı" olarak adlandırılan olayların akabinde Zeydi/Şii Husilerin, Sünni iktidara karşı başlattığı ayaklanma sonucunda ülkede yaşanan olaylar, doğrudan Körfez ülkeleri ve İran ile bağlantılı olarak değerlendirilmektedir. İran yönetimi önceleri Yemen'i önemli bir müttefik olarak görmezken söz konusu başkaldırı ile uzun süredir yönetimde olan Sünni Ali Abdullah Salih'in yönetimi kaybetmesi üzerine, bölgede Suudi Arabistan'a denge oluşturmak amacıyla, Husilere silah ve askeri personel yardımı yapmaya başlamıştır (Katzman, 2019, s.46).

3.1.6.2 Suriye

İran yönetimi, Suriye Devlet Başkanı Beşar Esad'ı anahtar konumda bir müttefik olarak görmekte ve yönetimde kalabilmesi için çok büyük çaba sarf etmektedir. Bu desteğin sebepleri olarak; İran'ın Suriye üzerinden Lübnan'daki Hizbullah'a yardım edebilmesi, Arap ülkeleri içinde sadece Suriye'nin İran ile iyi müttefiklik ilişkilerinin olması, Esad'ın yönetimden ayrılması halinde yerine Sünni bir yöneticinin gelebilmesi ihtimali sonucunda Suriye toprakları üzerinden Sünni grupların Hizbullah'a saldırma ihtimalinin doğması olarak sıralanabilir (Katzman, 2019, s.36-40).

3.1.6.3 İsrail

İsrail, İran'a göre Batının özellikle de ABD'nin desteğiyle kurulan emperyalist amaçlara sahip bir tehdit unsurudur. Ayrıca İsrail'in Filistin sorunu çerçevesinde kullandığı yöntemleri birçok İranlı, Müslümanlara uygulanan büyük bir adaletsizlik olarak

algılamaktadır. İran bu çerçevede İsrail-Filistin barış görüşmelerini sabote etmeye çalışırken söz konusu görüşmeleri Filistin davasına ihanet sayan gruplara destek vermektedir. İsrail ise İran'ın bu tavırlarına büyük bir kuşku ile yaklaşmakta ve İran'ın bu çerçevede kitle imha silahlarına sahip olmaya çalıştığından şüphelenmektedir. İsrail, bölgede İran'ı dengelemek amacıyla İran'ın komşuları ile iyi ilişkiler geliştirmeye çalışmakta Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization/NATO), ABD, Rusya ve Çin nezdinde İran'ın dengelenmesi ve İran'a gelişmiş silah teknolojilerinin aktarılmasının engellenmesine çalışmakta ve çeşitli düzeylerde başarılı da olmaktadır (Chubin, 2001, s. 26). İsrail, Sünni-Şii ayrılığı konusunda genellikle pasif kalmakla beraber ABD'nin Körfez Bölgesi politikalarına destek olmakta ayrıca İran'ın silahlanma çabalarına karşı politikalar izlemektedir. Bu açıdan İsrail'in İran'a karşı, tutumu İran'ın nükleer silahlanma isteği ve bölgedeki müttefiklerini engellemeye çalışma çabası üzerinden okunabilir. Nükleer güce sahip bir İran, İsrail'in güce dayalı prestijini zedeleyerek bölgedeki statükoyu etkileyebilecektir. İsrail bu açıdan ABD'nin İran'ı bölgede izole etme çabalarına destek olmakta ve Sünni ülkelerle ilişkilerini iyi tutmaya çalışmaktadır (Luomi, 2008, s. 37-38).

3.1.6.3.1 HAMAS ve Hizbullah

İran'ın İsrail'e karşı geliştirdiği politikalarda İslami Direniş Hareketi (Harekat al-Muqawama al-İslamiye/HAMAS) önemli bir rol oynamaktadır. İran ve Sünni bir örgüt olan HAMAS'ın işbirliği, 1990 yılında devam eden İsrail-Filistin barış görüşmeleri sürecini sabote etmek amacıyla, HAMAS'ın İsrail içinde otobüs, restoran vb. yerlerde gerçekleştirdiği eylemlerin yaşandığı zamana kadar gitmektedir. 2005 öncesine kadar İsrail'e yoğun roket saldırıları düzenleyen HAMAS, 2005'ten sonra bu saldırılarını azaltmış ancak ilerleyen tarihlerde İsrail ile yaşanan çatışmalarda İran'dan temin ettiği roket ve cephaneleri aktif olarak kullanmıştır.

Lübnan'daki Hizbullah, İran'ın devlet dışı en önemli müttefikidir ve İran yönetimine göre devrim ihracının en iyi örneğini oluşturmaktadır. Hizbullah ve İran ilişkileri, çoğu Humeyni'nin öğrencileri olan Lübnan'daki Şii Dava Partisinin kuruluşu ile başlamaktadır. Parti ahiren 1985 yılında Hizbullah adını almıştır. İran, Hizbullah'ı İsrail'i baskı altında tutmak amacıyla kullanmakta ve bu amaçla örgüte destek vermektedir. İran

desteğindeki Hizbullah, Lübnan politikasında önemli bir aktör durumuna gelmiştir (Katzman, 2019, s.42-44).

3.1.6.4 Türkiye

İran ile sınır komşusu Türkiye arasında kapsamlı ekonomik ilişkiler mevcut iken zaman zaman gergin politik sorunlar doğabilmektedir. İran, NATO üyesi olan Türkiye'nin kendi sınırına yakın bölgelerde NATO faaliyetlerini mümkün olduğunca engellemeye çalışmaktadır. Öte yandan iki ülke için de tehlike oluşturan ayrılıkçı Kürt hareketlerinin engellenmesine yönelik girişimler iki ülkeyi yakınlaştırmaktadır. Bu durum Suriye'de yönetim değişikliğini destekleyen Türkiye ile mevcut yönetimi hayati bir şekilde destekleyen İran arasında Suriye'de farklılıkları azaltması açısından dikkate değerdir (Katzman, 2019, s.48-49). Türkiye İran ilişkileri Şah döneminde çok iyi iken İslam Devriminden sonra kötü olmamakla beraber eski durumundan da uzak olmuştur. Türkiye'nin İran'ın Azeri nüfusunu kısıktabileceği ihtimali de İranlı yetkililerin endişe ettiği bir husustur. İki ülkenin Kafkasya bölgesinde de çıkar çatışmasına girebilme ihtimali bulunmaktadır (Chubin, 2001, s.27-28).

3.1.6.5 Azerbaycan ve Ermenistan

Nüfusunun çoğunluğu Şii olan Azerbaycan, bu açıdan İran'la ortak bir yöne sahipken Türk kökenli bir nüfusa ve seküler bir yönetim anlayışına sahip olmasıyla İran'dan ayrılmaktadır. Ayrıca İran'da önemli bir Azeri nüfus yaşamakta ve zaman zaman bu nüfus arasında baş gösteren ayrılıkçı hareketler, İran'ı Azerbaycan ile ilişkilerinde dikkatli olmaya sevk etmektedir. ABD, Azerbaycan'ı İran ile olan ticari ilişkilerinden ötürü İran'a karşı oluşturulan birçok yaptırımdan muaf tutmaktadır.

İran, topraklarındaki mevcut Azeri azınlık üzerinden duyduğu kaygılar nedeniyle Ermenistan ile ilişkilerini Azerbaycan'ı dengelemek üzere kurgulamakta ve bu çerçevede Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan'ın politikalarını desteklemektedir (Katzman, 2019, s.50).

3.1.6.6 Orta Asya

Orta Asya ülkelerinin çoğu Sovyetler Birliğinden ayrılarak bağımsız olmuş, nüfus çoğunluğu itibariyle Sünni ve Tacikistan dışında Türk kökenlidir. Buna rağmen İran ve Orta Asya ülkeleri özellikle Çin'in Kuşak Yol Projesinden yararlanabilmek için ticari ilişkilerini geliştirmektedirler.

İran ile uzun bir sınırı paylaşan Türkmenistan, İran gibi çok zengin doğalgaz yataklarına sahiptir ve bu çerçevede iki ülke bazen komşu ülkelere uzanan doğalgaz boru hatları konusunda işbirliği yapmaktadır. Türkmenistan ve İran arasında birinci bölümden değinildiği gibi etnik sorunlar da bulunmaktadır. Tacikistan'ın, İran ile ortak bir sınırı bulunmamaktadır ancak iki ülke halklarının dil, tarihi ve edebi ortaklıkları bulunmaktadır. Tacikistan yönetimi; terörist gruplar, uyuşturucu kaçakçılığı, silahlanma yarışı vb. bölgesel konularda İran ile aynı kaygıları paylaştığını belirtmektedir. Kazakistan coğrafik olarak anahtar bir konumda olup ABD, Rusya, Çin, Britanya, Fransa ve Almanya (P5+1) ülkeleri ile İran arasındaki nükleer müzakerelere 2013 yılında ev sahipliği yapmış, ahiren anlaşmaya varılması üzerine İran'ın elindeki zenginleştirilmiş uranyumun takası için de aracı olmuştur. Kazakistan, ayrıca Hazar Denizi'ndeki ihtilaflar konusunda da İran ile benzer fikirleri savunmaktadır. 90'lı yıllarda Orta Asya'nın en büyük ordusuna sahip olan Özbekistan, İran'ı potansiyel bir rakip olarak görmekteydi. İran ile ortak bir sınırı olmayan Özbekistan ilerleyen yıllarda artan cihatçı terörist grupların iki ülkede de oluşturduğu endişe nedeniyle İran'la ilişkilerini düzeltmiştir (Katzman, 2019, s.51-53).

3.1.6.7 Güney Asya

Pakistan, geçmiş yıllarda İran açısından doğuda Taliban batıda Saddam Hüseyin arasında kalma endişesi veya Saddam Hüseyin'in yaptığı gibi Sünni yönetim hegemonyasında bir iktidarın oluşması açısından endişe oluşturmaktaydı. Öte yandan iki ülke Soğuk Savaş döneminde Batıya karşı ortak hareket etmiş ve Pakistan'daki Şii azınlığın yaşadığı sorunlara rağmen İran, konu üzerine çok gitmemiş ve Pakistan ile iyi ilişkiler kurmuştur. Ahiren radikal Sünni bir örgüt olan Taliban'ın Pakistan tarafından desteklenmesi İran'ın Pakistan'a bakışının değişmesine yol açmıştır. Pakistan ve Suudi Arabistan arasındaki askeri işbirliğinin nükleer teknoloji alanına da yayılması ihtimali İran'ı endişelendiren diğer

bir konudur (Chubin, 2001, s. 28-29). İran-İrak savaşı esnasında Pakistan İran'ı desteklemiştir. Ayrıca İran ve Pakistan arasında 90'lı yılların başında başlayan ortak askeri faaliyetler günümüze kadar değişik düzeylerde devam etmektedir. İran'ın nükleer faaliyetleri için gerekli teknik bilgilerin Pakistan'ın nükleer programının başındaki Abdul Kadir Han tarafından sağlanmış olması kayda değer bir husustur (Katzman, 2019, s. 55).

Afganistan'da Farsçanın bir lehçesi olan Darice konuşan büyük bir nüfus yaşamakta ayrıca bölgede ABD'ye karşı savaşan gruplar da İran'ın Afganistan'a olan ilgisini arttırmaktadır. Bu gruplardan Taliban hâlihazırda İran'a karşı olmasına rağmen zamanında İran'dan destek almıştır. Ayrıca iki ülke uyuşturucu trafiğinin engellenmesi için işbirliği yaptıklarını ifade etmektedir.

Hindistan ve İran'ın ortak tarihi ve stratejik hedefleri bulunmaktadır. Hindistan vatandaşı olan milyonlarca Şii, İran'ın Hindistan'a verdiği önemi arttırmaktadır. Öte yandan Hindistan, İran ile ekonomik bağlarını mümkün oldukça sağlam tutmaya çalışmakta bu çerçevede İran'a karşı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) kabul ettiği yaptırımlara uyarken ticaretini geliştirmek amacıyla yerel para kullanımıyla iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin devamını sağlamaya çalışmaktadır. Hindistan ve İran arasında Hindistan'ın ifadesiyle küçük ölçekli askeri işbirlikleri de yapılmaktadır (Katzman, 2019, s.54-56).

3.1.6.8 Amerika Birleşik Devletleri

İkinci Dünya savaşının yaşanılacağı yıllara doğru İran'da güçlenen Nazilerin önlenmesi ve ahiren savaşta Sovyetlerin desteklenmesi amacıyla ABD ve Britanya, İran'ın petrol bölgeleri olan güneyinde etkilerini arttırmışlardır. Savaştan sonra küresel çapta gücünü kaybeden Britanya'nın yerini alan ABD, İran'da çok daha fazla etkili olmuş hatta ikinci bölümde değinildiği gibi İran'da etkisini kaybetmemek için dönemin Başbakanı Musaddık'a karşı gerçekleştirilen darbenin ortağı olmuştur. Soğuk savaş yıllarında Asya'da etkisi artan Sovyetler Birliği'nin güneyden kuşatılması amacıyla İran yönetimi ile ilişkilerini arttıran ABD, Şah'ı bölgedeki en önemli müttefiki olarak görmüş ve birçok alanda desteklemiştir. 1970'li yıllara gelindiğinde Şah ve destekçisi ABD, İran'da yaşanan toplumsal gerilimlerin sebebi olarak görülmüştür. Bütün bu nedenlerle İslam Devriminden sonra en büyük düşman

olarak görülen ABD'nin Tahran'daki büyükelçiliği basılarak elçilik çalışanları rehin alınmıştır.

İslam Devrimi ile çok önemli bir müttefikini kaybeden ABD, Sovyetlerin Afganistan'ı işgal etmesiyle bölgedeki etkisini kaybetme korkusu yaşamış ve İran'ın batı komşusu Irak'ı İran ile savaşıma konusunda cesaretlendirmiştir. İran ve Irak arasında sekiz yıl süren savaş iki tarafı da hayli yıpratmıştır. 1990-2000 yılları arasında Basra Körfezi'ndeki gücünü korumaya çalışan ABD, 11 Eylül 2001 tarihinde uğradığı terör saldırısı sonucunda bölgede silah gücünü kullanma yoluna giderek Afganistan ve Irak'ı işgal etmiştir. Söz konusu işgal hareketlerinin getirdiği ağır ekonomik kayıpların yanında Irak'ta Sünni Saddam rejiminin devrilmesi ile ülkede güçlenen Şii çoğunluğun, ABD'den çok İran yönetimine yaklaşması ABD'nin aleyhine olmuştur. İran'ın Muhammed Rıza Şah döneminde başlattığı nükleer programının askeri yönünü engellemeye çalışan ABD, İran ile ilgili politikalarını nükleer silahlanma, İsrail'in güvenliği ve enerji nakil yolları üzerindeki etkisini koruma şeklinde devam ettirmektedir (Özcan, 2006, s.8-14).

3.1.6.9 Rusya

Rusya; BMGK'nin daimi üyesi, İran'ın önemli bir konvansiyonel silah ve füze teknolojisi tedarikçisi, İran ile yapılan nükleer anlaşmanın taraf ülkelerinden ve Suriye'de Esad rejiminin en önemli destekçisi olması yönüyle, İran için anahtar konumda bir müttefiktir. Öte yandan iki ülke arasında çıkar çatışması alanları da mevcuttur. Örneğin, Suriye'de beraber hareket eden iki müttefikten İran, Suriye rejimi üzerinden bölgede Hizbullah başta olmak üzere destek verdiği grupların korunmasını öncelerken Rusya, Suriye rejimini Ortadoğu'daki menfaatlerinin korunması üzerinden desteklemektedir. Rusya'nın, İran'a silah satılmasını engelleyen Birleşmiş Milletler (BM) kararlarında hava savunma sistemleri ile ilgili bir madde olmamasına rağmen İran'a sattığı S-300 füzelerinin teslimini uzun süre beklettikten sonra 2016 yılında füzeleri aktif hale getirmesi ikili arasındaki ilişkilerde akılda tutulması gereken bir husustur (Katzman, 2019, s.57).

Rusya, İran'a önemli nükleer teknolojik bilgiler ve füze sistemleri sağlamanın yanında Hazar Bölgesinde İran ile benzer politikalar yürütmesi açısından da İran için önemlidir. Öte yandan savunma sistemleri çok gelişen İran, Rusya için bir tehdit oluşturabilir.

Buna rağmen Rusya'nın İran'a füze sistemleri konusunda yardım etmesinin arkasındaki sebep Rusya'daki önemli kuruluşlar arasındaki çekişmelerden kaynaklanmaktadır. Rusya Bir taraftan Füze Teknolojileri Kontrol Rejimine taraf olup Rusya Dışişleri Bakanlığı da bu konuda hassas davranırken öte yandan Rusya'nın büyük enerji şirketleri kendi dış politikaları çerçevesinde İran'a füze sistemlerinin sağlanması konusunda lobi çalışmaları yapabilmektedir (Kemp, 2001, s. 12-13).

3.1.6.10 Çin

Çin de Rusya gibi BMGK daimi üyesi olması yönüyle İran'ın önemli bir müttefikidir. Çin ayrıca İran'ın en büyük petrol alıcısıdır. Öte yandan Çin, İran ordusuna önemli oranda füze ve silahlı askeri botlar da satmaktadır. İran, konumu itibariyle Çin'in Kuşak Yol Projesi güzergâhında bulunmakta ve bu çerçevede iki ülke yüksek düzeyde ekonomik işbirliği ve ticari ilişkiler geliştirmektedir (Katzman, 2019, s.58-59).

2015 yılında İran'ın nükleer programı konusunda sağlanan anlaşma ile İran üzerindeki yaptırımların kaldırılması, iki ülke arasındaki ilişkileri daha ileriye taşımış özellikle iki ülke için de önemli olan Kuşak Yol Projesi bu söz konusu ilişkilerin ana hattını oluşturmuştur. İran ve Çin'in ilişkilerinin artması ABD'nin bölgedeki etkinliğini azaltma ihtimali açısından önemlidir. Uluslararası yaptırımlara maruz kaldığı dönemde ABD ve Avrupa'ya alternatif olarak Asya politikalarını geliştiren İran, Kuşak Yol Projesine stratejik bir hedef olarak yaklaşmıştır. Öte yandan petrol ihracatı açısından Çin pazarını hayati önemde gören İran, devam eden alt yapı projelerin için Çin bankalarının sağlayacağı desteğe muhtaç durumdadır (Aydın, 2018, s. 169-177).

3.1.6.11 Avrupa Birliği

İran, Avrupa Birliği (AB) ülkelerini her durumda İran ile ekonomik ilişkilerini sürdürme konusunda ikna etmeye çalışmaktadır. Öte yandan AB ülkeleri genel itibariyle ekonomik olarak ABD ile tam entegrasyon halinde olup ABD'nin İran ile ilgili aldığı kararları eleştirmekle beraber ABD'nin kararlarına paralel bir politika takip etmektedir. AB ülkelerinin, ABD'nin İran ile varılan nükleer anlaşmadan çekilmesini eleştirmekle beraber ABD ile paralel bir politika takip etmeleri buna örnektir. Öte yandan birçok Avrupa

ülkesinden İran'a düzenli uçak seferleri yapılmakta ve İranlı birçok öğrenci Avrupa'daki üniversitelerde eğitim görmektedir. İran ve AB ülkelerinin ekonomik ilişkileri her durumda devam etse de İran destekli grupların bazı Avrupa ülkelerine sığınan İran rejimi muhaliflerine karşı gerçekleştirdikleri suikast vb. terör faaliyetleri, AB ülkelerinin İran ile ilişkilerinin düzeyini düşürmelerine sebep olmaktadır (Katzman, 2019, s.57-58).

3.2 DIŞ POLİTİKAYI ETKİLEYEN UNSURLAR

İran rejiminin çıkarları genel anlamda ülkenin bütünlüğü, rejimin etki alanı ve iyi bir ekonomik durum etrafında şekillenmektedir. Bu başlıklar İran'ın bağımsızlığı, kendine yeterli olabilmesi, her duruma hazır olma ve kültürel açıdan kendisini ifade edebilme durumlarını gerektirmektedir. Rejimin tehdit algısı da tarih, deneyimler, ideoloji veya rejimin algı belirlemesi etrafında oluşmaktadır. İran'ın bölgesinde istikrarlı olmayan ülkelerle komşu olması ve bu ülkelerdeki karışıklıkların İran'a yayılma ihtimali, bazı komşularıyla ilişkilerinin iyi olmaması mevcut tehdit algısı kaynaklarından olup bu unsurlar, politika belirleme aşamasında etkili olmaktadır (Chubin, 2001, s. 18).

3.2.1 Sünni-Şii Ayrışması

Sünniler ve Şiiler arasındaki ayrışmalar çoğu zaman Orta Doğu veya diğer Müslüman ülkelerdeki şiddet olaylarının sebebi olarak görülmektedir. Birinci bölümde değinildiği gibi dini inanış açısından Sünni ve Şiiler arasında farklar çok azdır. İki mezhep mensuplarının demografik yapılarının dengede olduğu ülkelerde, iki mezhepten bireyler çoğunlukla barış içinde yaşarken dengenin herhangi bir grubun lehine olduğu ülkelerde nüfusu çok olan grup, diğer grubu baskı altında tutmaya çalışmakta ve azınlık olan grup da şiddet olaylarıyla karşılık vermeye çalışmaktadır (CREST, 2016, s. 1).⁵

Dünyanın birçok yerinde Sünni ve Şiiler beraber yaşarken özellikle İran İslam Devriminin ardında Sünni-Şii ayrımı, çatışmaların ve güç mücadelelerinin oluşmasına sebep olmuştur. 2012 yılında Pew Reserach Center tarafından dünya genelindeki Müslümanlar arasında kendilerini ve başkalarını nasıl gördükleri konusunda yapılan bir çalışmada, Orta

⁵ Dünya genelindeki Müslümanların %10-13'ünü oluşturan Şiiler; İran, Irak, Bahreyn, Lübnan ve Azerbaycan'da nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktadırlar.

Doğu ve Kuzey Afrika'da yaşayan Sünnilerin %40'ının Şii Müslüman olarak görmedikleri sonucuna ulaşılmıştır. Öte yandan Irak ve Lübnan gibi Sünni ve Şiiilerin tarih boyunca beraber yaşadığı ülkelerde söz konusu ayrılık Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın diğer ülkelerindeki katılığa görülmemiştir. Orta Doğu dışındaki Müslüman nüfus çoğunluğuna sahip Orta Asya ve Pasifik ülkelerinde ise Sünni-Şii ayrışması neredeyse hiç hissedilmemekte, burada yaşayan Müslümanlar, kendilerini Sünni veya Şii olmaktan çok sadece Müslüman olarak görmektedirler (CREST, 2016, s. 4-5).

3.2.1.1 Tarihi Arka Plan

İslam'ın ilk zamanlarındaki fikir ayrılıklarının zamanla arttığı ve farklı ekoller arasındaki uzun yıllara yayılan savaş hali sonucunda ayrılığın derinleştiğine önceki bölümlerde değinilmişti. 20. yüzyılın ilk yarısında İslam ülkelerinin de içinde olduğu bölgede devam eden büyük devletlerin yayılmacı hareketleri ve bölgede yeni kurulan İsrail Devleti'ne karşıtlık, bu yüzyılda Sünni-Şii gerilimini azaltmıştır (Luomi, 2008, s. 9). Ancak Sünni ve Şiiiler arasındaki geçmişten miras alınan ayrılıklar, 20.yüzyılın sonlarına doğru yeniden belirgin hale gelmeye başlamıştır.

16. yüzyıla kadar İran bölgesindeki nüfusun çoğu Sünni, Anadolu ve Mezopotamya'daki nüfusun çoğunluğu ise Şii'ydi. Ancak bu yüzyılda başlayan Sünni Osmanlı ile Şii Safevi mücadelesi sonucunda yüzyılın sonlarına doğru anılan bölgelerdeki nüfus durumu tersine dönmüştür. İlerleyen zamanlarda bölgede iki mezhep mensupları arasında kayda değer sorunlar olmamış hatta Kacarlar komşuları Osmanlılarla iyi ilişkiler kurmuş, 1. Dünya savaşından sonra söz konusu ülkeler yerine kurulan seküler ülkeler arasında ilişkiler daha da iyiye gitmiştir. Sünnilerin yönetiminde olan Irak ile İran arasında yaşanan savaş dahi, aktörlerin aksine iddiasına rağmen, Sünni-Şii çatışması olarak görülmemiştir.

Ze'evi (2007, s. 3), Ortadoğu'da Sünni çoğunluktaki bölgelerde artan Şii nüfusu, İslam Devrimini ve Körfez ülkelerindeki Şii etkisine karşı artan Selefi tepkiyi, son dönemlerde Sünni-Şii gerginliğinin yeniden dirilmesinin sebepleri olarak gösterilebileceğini savunmaktadır. Ortadoğu'daki Şii grupların artan etkisi İslam Devriminin akabinde, özellikle devrim ihracı için açıkça yapılan destekle belirgin hale gelmiştir. Ancak İran'ın bu

çabalarının kendine has Sünni geleneği olan başta Suudi Arabistan gibi bölgenin Sünni ülkelerin tepkisiyle karşılaşması ve İran'ın müttefiki olan gruplara desteğini sürdürmekte zorlanması bölgedeki Şii grupların etkisini azaltmıştır. Bu gelişmelere rağmen İran, hala Lübnan ve Suriye gibi yerlerdeki Şiilerin desteklenmesine devam etmektedir (Ze'evi, 2007, s. 2-4). Luomi (2008, s. 9), İran devriminin yayılmacı yapısı ve bunun sonucunda İran'ın Lübnan'da Hizbullah'ı askeri ve maddi olarak desteklemesinin yanında Humeyni'nin kendisini sadece Şiilerin lideri değil tüm Müslümanların lideri olarak tanımlamasını, bölgedeki Sünni Arap liderleri etkileyen diğer bir husus olduğunu savunmaktadır.

Dikkat edilmesi gereken diğer bir konu da İran rejiminin Şiiliğin yayılması için televizyon kanalları ve internet gibi iletişim teknolojilerini sıkça kullanmasıdır. Bu amaçla Ortadoğu'da yaygın olarak yayın yapan uydu kanalları ile Şiilik propagandası rahat bir şekilde yapılmaktadır. Hizbullah'ın yayın organı olan Al Manar ve İran'dan yayın yapan Al Alem bunlara verilebilecek örneklerdir. İnternet yoluyla birçok Merce-i Taklit'in fikirleri ve Şii kaynakları geniş yayılma alanı bulmaktadır. Ayrıca ikinci bölümde değinilen İran'daki yarı resmi vakıflar da organize bir şekilde Şiiliğin yayılmasına destek vermektedir. Bu amaçla camiler, farkı kuruluşlar ve kurslar kurulmakta, İran'a geziler vb. faaliyetler düzenlenmektedir (Puelings, 2010, s. 29).

3.2.1.2 Irak'ta Yönetimin Değişmesi

Puelings (2010, s. 8), tarihi bir bakış açısıyla bakıldığında Şii uyanışının Irak'taki iktidar değişimi ile başlamadığını, uyanışın modernist Sünni düşünürlerden Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh'un fikirlerinin etkisiyle Şii/Usuli ekolünün yeniden güçlenmesine kadar götürülebileceğini savunmaktadır. Şii uyanışının ilk belirtileri 1891-92'deki tütün ayaklanması, 1905-11 Meşrutiyet Devrimi ve 1920'de Irak'ta İngiliz egemenliğine karşı direnişlerle görülmüştür. Irak'taki direniş sonucu birçok Şii din adamı İran'a kaçmak zorunda kalmış ve böylece Irak'taki Necef'in Şii dünyası içindeki önemi yerini İran'daki Kum'a bırakmıştır. Irak'ta devam eden aktivizm, Şii hareketlerin doğmasını ve Şii düşüncenin etkisinin özellikle Körfez ve Lübnan'da yayılmasını sağlamıştır. Öte yandan ABD'nin 2003 yılında Irak'ı işgal etmesi ve ülkedeki Şii çoğunluğun iktidara gelmesi Ortadoğu'da yönetim düzeyindeki mezhepsel dengeyi bozmuştur. Bu çerçevede dönemin Ürdün Kralı 2. Abdullah; "*Fars Körfezi'nden başlayıp Akdeniz'e kadar uzanacak ve söz*

konusu bölgeyi İran'ın arka bahçesi haline getirecek bir Şii Hilali" endişesini dile getirerek bölgedeki yönetimlerin genel kanısını dile getirmiştir. (Puelings, 2010, s. 8-9).

Özetlemek gerekirse, Şiiiler ve Sünniler arasındaki ayrılığın geçmişine rağmen bazı tarihçiler, 2003 yılında ABD'nin Irak'ı işgalinin akabinde Sünni Lider Saddam Hüseyin'in devrilmesiyle Irak Şiiilerinin ülkede güçlenmesi sonucunda önceleri günümüzdeki kadar hissedilmeyen ayrılığın yeniden ortaya çıktığını savunmaktadırlar. Öte yandan diğer bir grup tarihçi ve politikacılar, İran'ın ve buna bağlı olarak Şiiiliğin bölgede güçlenerek bölge dengelerini tehdit etmesini, Sünni-Şii ayrılığına sebep olarak göstermektedirler. İkinci fikri savunanlar; ulus üstü Şii kimliğini, Irak ve İran Şiiileri arasındaki yakın ilişkileri, İran Şiiiliğinin devrimci karakterini ve İran'ın silahlanma gayretlerini bir Şii hilaline evrilişin sinyalleri olarak görmektedirler. Irak'taki Sünni yönetimin devrilip yerine Şiiilerin ağırlıkta olduğu bir yönetimin kurulması Sünni ağırlıklı bölgede dengenin İran lehine değişmesine ve Sünni bölge ülkelerinin İran'a karşı güç birliğine gitmesine yol açmıştır (Luomi, 2008, s. 5). Bu gelişmeler, kendisini dünya genelindeki Şiiilerin hamisi olarak gören ve daha önce değinildiği gibi mazlum halklara yardımı anayasal bir sorumluluk olarak gören İran'ın dış politikasını etkilemektedir.

3.2.2 Devrim İhracı

İslam Devrimi ihracı, İran'ın dış politikasının sınırlarının genişlediği durumlarda işe yarar sonuçlar vermemiş ve İran bu durumda mezhepsel olmayan modern dış politika yöntemlerini kullanmıştır. Ancak Arap Baharı sonrasında bölge ülkelerinin mezhepsel kaygılarla müttefiklerini desteklemesi ve varlıklarının devamını bu yolda görmeleri üzerine İran'ın Ortadoğu'daki politikalarında Şii gruplara Devrim Muhafızları aracılığıyla destek verilmesine daha fazla önem verilmiştir (Ostovar, 2016, s. 19).

Humeyni, kurduğu sistemin diğer Müslüman ülkelere de benimsenmesi amacıyla Filistin meselesini en büyük gaye olarak göstermeye çalışmış ancak bu konudaki çabaları Sünni dünyada beklediği etkiyi oluşturamamıştır. İran İslam Devriminin Şii ruhani sınıf etkisini yansıtan yapısı, Sünnilerden beklenen etkinin alınmasını engelleyen unsurlardan olmuştur. Eritre'den Filipinlere kadar İran rejimine destek sağlamak için girişilen çabanın sonuçları Filistin ve Lübnan'daki gibi olmamıştır. Müttefik oluşturma amacıyla

Afganistan'daki Şiilere, Tacikistan ve Balkanlardaki karışıklıklar sırasında ilgili bölgedeki Müslümanlara verilen destekler, İran'a Filistin ve Lübnan'daki gruplar kadar bağlı müttefikler oluşturmamıştır (Ostovar, 2016, s. 12-14).

3.2.3 Ekonomi

Devrimden hemen sonra ülke ekonomisi içeriden ve dışarıdan birçok tehditle sınanmıştır. Devrim sonucunda umduğunu bulamayan özellikle eğitimli çalışanların yeni yönetime karşı başkaldırısı ve Şah ile çevresinin devrimden önce ülkeden kaçırdıklarına inanılan milyarlarca ABD Doları, içeride yeni yönetimi zor durumda bırakırken devrimden hemen sonra Irak ile başlayan savaş, dünya genelinde petrol fiyatlarında yaşanan sorunlar ve rehine krizi nedeniyle İran'ın yurt dışındaki bankalarda dondurulan varlıkları da dış sınamalara verilebilecek örneklerdir. Söz konusu sorunlar nedeniyle devrim akabinde verilen vaatlere rağmen ekonomik büyümedeki önlenemeyen keskin düşüşlerle İran ekonomisinde büyük hasarlar oluşmuştur (Zayar, 2006, s. 50).

İran'daki mevcut rejim, ekonomisi büyük oranda fosil yakıtlara bağlı bir ülke devralmıştır. Humeyni, çoğu zaman devrimin ekonomiden ve ekonomik kaygılardan çok öte olduğunu ifade etmiş ancak ekonominin devrimin devamı ve bağımsız hareket edebilme kabiliyet için çok önemli bir konumda olduğu kısa zamanda anlaşılmıştır. Bu nedenle yeni yöneticiler, devrimin ilk yıllarında ekonomiyi fosil yakıt kaynaklarına bağımlılıktan kurtarmak için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır (Jones, 2009, s. 95). Endüstrileşme vasıtasıyla büyüyebilecek bir üretim ortamından çok kişisel üretim ve girişimin önde olması, başta petrol olmak üzere ülkenin en önemli gelir kaynaklarının eski rejim zamanında Şah'ın oluşturduğu patronaja göre küçük bir grup tarafından paylaşılması, yine eski rejimden kalma adaletsiz paylaşım nedeniyle uluslararası piyasalarla ilişkiler ve serbest piyasa ekonomisinin gelişmemesi, ekonomide beklenen gelişmelerin sağlanmasını engellemiştir. Kapsamlı bir ekonominin olmaması nedeniyle, devlet eliyle yürütülen ekonominin doğması ve ülke zenginliklerinin doğrudan devlet eliyle en zengin olanlardan alınarak yoksul olanlara dağıtılması fikri, ruhani çevrelerce kolayca benimsenirken geleneğe dayanan din adamları ve pazar çevrelerince İslam'ın mülkiyet ve sözleşme hakkı esasına karşı olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir. Yukarıda sayılan nedenlerden ötürü devrim akabinde verilen sözlere rağmen ülke gelirlerinin adil paylaşımı sağlanamamıştır (Alsaif, 2005, s. 79-81).

Irak ile yürütülen savaş, yukarıda değinilen sorunlar içinde devrimden sonraki yıllarda yeni rejimi en çok zorlayan konu olmuş ve ülke ekonomisine çok büyük darbe vurmuştur. Sekiz yıl süren savaşın İran'a 600 milyar ABD Dolarına mal olduğu düşünülmektedir. Ayrıca devam eden savaş nedeniyle ülke petrolünün büyük bölümünün askeri operasyonlar için kullanılması mevcut ekonomik sorunları katlayan diğer bir unsur olmuştur (Alsaif, 2005, s. 91). İran-Irak savaşı için gerekli olan parasal kaynak, İran ekonomisini fosil yakıt gelirlerine tamamıyla muhtaç hale getirmiştir. Bu durum, petrolü dış pazarlara satmak zorunda olan yeni yöneticileri, ülke ekonomisini, vaat ettiklerinin tam tersine, kapitalist sisteme bağlamak zorunda bırakmıştır. Ancak bir yandan uluslararası pazarlara petrol tedarik edip diğer yandan uluslararası camiadan terörist olarak görülen bazı oluşumlara destek vermek, İran'ın uluslararası camiadan dışlanmasıyla sonuçlanmıştır. Bir yandan uluslararası sistemle bütünleşmeden kaçınma öte yandan uluslararası sistemde bulunma ihtiyacının doğurduğu çelişki sürerken yöneticiler, büyük oranda fosil yakıt gelirlerine bağlı olan ekonominin sorunlara çare olmayacağını anlamışlardır. Yoğun işsizlik, ekonomik kriz ve özel girişimlerin azlığı gibi durumlar ülkeye kapital ve ileri teknoloji getirebilecek olan Batı'ya yönelimi tetiklemiştir. "Ne Doğu ne Batı, İslam Cumhuriyeti" motivasyonuna sahip Humeyni'nin ölümünün akabinde liberal ekonomiyle bütünleşmeyi rejimin devamı için çok önemli gören Rafsancani, Cumhurbaşkanı olmuş ve yeni seçilen Dini Lider Hamanei de mevcut sıkıntılar nedeniyle Batıyla olası bir sınırlı bütünleşmeyi kabul etmek zorunda kalmıştır. Söz konusu ekonomik zorunluluklar, yabancı sermayeyi ve İran'ın uluslararası ekonomiyle bütünleşmesini engelleyen saldırgan dış politikayı nispeten ılımlı bir rotaya sokmuştur (Jones, 2009, s.95-96).

Günümüzde İran ekonomisi uzun zamandan beri devam eden yanlış yönetim ve ülkedeki yolsuzluk seviyesinin yüksekliği nedeniyle alarm vermekte ve ekonominin kısa bir zamanda düzelecek bir durumda olmadığı da gözlenmektedir. İran İstatistik Kurumunun 2019 yılı Ocak ayı verilerine göre 12 aylık enflasyon oranı %20,6 olmuştur. Uluslararası Para Fonu, İran'ın 2019 büyümesini %3 olarak tahmin etmiş, petrol ihracatı seviyesine bağlı olarak bu oranın %2 ile %5 arasında değişebileceğini ifade etmiştir. İran'ın nükleer silahlanma faaliyetlerini askıya alması ve bu çerçevede İran'a uygulanan yaptırımların kısa süreli olarak kaldırılması da %30 seviyesindeki işsizliğe çare olmamıştır. Bu nedenle işsizliğin yüksek seviyede olduğu genç nüfus, kalıcı bir iş bulma umudu taşıyamamakta ve

düzenli bir hayat planı da yapamamaktadır. Ekonomideki sorunlar İran parasının değerinin azalmasına, pazarda nakdin azalmasına ve bankacılık sektörünün zorlanmasına sebep olmaktadır (Einhorn; Nephew, 2019, s. 20).

3.2.4 Seçimler

İran seçimleri ülke içindeki fraksiyonlar arasındaki ödünleşmeler sonucunda dengenin sağlanması ve dış politikanın belirlenmesi açısından her zaman önemli olmuştur. Mevcut Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'nin başa geçtiği seçimler bu konuya iyi bir örnek oluşturmaktadır. İran'da reformcular ile muhafazakârların bir kısmının koalisyonu ve önceki Cumhurbaşkanı Ahmedinecat'ın katı politikalarına karşı oluşan tepki, Hasan Ruhani'nin seçilmesini sağlamış öte yandan yeni dönem, Dini Lider Hamanei'nin de "rejimin maslahatı" adına yeni bir dış politika belirlemesine yardımcı olmuştur. Cumhurbaşkanı seçimlerinin akabinde, 2016 yılında yapılan Meclis ve Uzmanlar Meclisi seçimlerinde muhafazakâr kanadın önemli temsilcilerinden eski Meclis Başkanı Ali Laricani ve reformistler ile pragmatistlerin oluşturduğu Ulusun Sesi hareketinin lideri Ali Muhtari, Ruhani'ninin oluşturduğu listeye destek vermiş ve bu ittifak söz konusu seçimlerde çoğunluğu sağlayan taraf olmuştur. Bu kazanım, nükleer anlaşmaya ve daha ılımlı bir dış politikaya kamuoyundaki desteği göstermesi açısından önemli olup seçimlerin İran dış politikası üzerindeki etkisini göstermesi açısından da kayda değerdir (Nader, Scotten, Hoobler, 2017, s.4-5).

3.2.5 İran Tarihi ve Milliyetçiliği

İran'ın tarihsel deneyimleri politika yapım sürecine önemli etkilerde bulunmaktadır. İlk bölümde değinildiği gibi İran coğrafyasında yaşanan savaşlar ve özellikle Kacarlardan itibaren daha belirgin hale gelen dış müdahaleler, halkın ve yöneticilerin bilinçaltında bir korku oluşturmuş, bu nedenle de bağlantısızlık, İran için en önemli amaçlardan biri haline gelmiştir. Humeyni de devrim öncesinde İran milliyetçiliği ve İran'ın büyüklüğünü demeçlerinde kullanmış; sağ ve sol kanadı, seküler ve muhafazakârları, Batı müdahaleciliği ve müdahalecilerle işbirliği yaptığına inanılan Şah'a karşı kendi etrafında toplamıştır. Devrimin ardından yeni yöneticiler, uzun süredir devam eden dış müdahaleler ve aciz bırakılmış bir milliyetçiliğin, halkın bilinçaltında oluşturduğu ve günümüze kadar devam

eden derin bir tepkiyi miras almıştır. İran tarihi ve jeopolitiğinin, İran'ın bölgesel ağırlığına yaptığı katkı hakkındaki keskin farkındalık modern İran'da göz ardı edilmemelidir. İlk bölümde de anlatıldığı gibi Avrasya hattı boyunca büyük bir imparatorluğun varisleri olma bilinci, İran'da bölgesel ve kültürel bir üstünlük hissi oluşturmaktadır. İran coğrafyasında Perslerin kurduğu ülkeler, uzun yıllar Batı Asya ve Ortadoğu'da önemli konumda olmuştur. Ayrıca günümüzde İranlılar kendilerini, kadim ve bölgesel medeniyet kuran, bölgedeki çok az “doğal ülkelerden” biri olarak görmekte, özellikle Körfez ülkelerini Batılı güçlerin kurduğu yapay ülkeler olarak tanımlamaktadırlar. Bu milliyetçi duygunun, anavatan İran'ı dış düşmanlara karşı korumakta işe yaramanın yanında bazen abartılmış bir özgüvenle bölgesel rakiplerini hafife alarak İran'ın stratejik yanlışlar yapmasına yol açtığı da görülmektedir (Jones, 2009, s.84-91).

3.3. NÜKLEER FAALİYETLERİ ÇERÇEVESİNDE İRAN DIŞ POLİTİKASI

3.3.1 İran'ın Nükleer Güç Olma Arzusu

İran, 1950'lerde ABD'nin desteğiyle nükleer programına başlamış, 1970'lerde ise ülke genelinde 20 civarında nükleer reaktör kurma isteğini kamuoyuna açıklamıştır. Bu faaliyetlerini sürdüren İran nükleer silah üretme isteğinin olmadığını ilan etmek amacıyla 1970 yılında BM Silahsızlanma Anlaşmasını onaylamış ve Orta Doğu'nun nükleer silahsız bir bölge olmasını amaçlayan bir önergeyi de BM'ye sunmuştur. Öte yandan ABD istihbarat kaynaklarının raporlarında İran'ın 1970'lerin ortasından sonra nükleer silah edinmeye çalıştığına dair endişelere yer verilmiştir. Devrimle beraber kesintiye uğrayan nükleer programın, 1982 yılında yeniden başlatıldığı ABD'nin istihbarat kuruluşu olan Merkezi Haber Alma Teşkilatının (Central Intelligence Agency/CIA) raporlarına yansımış, raporlarda İran'ın nihai hedefinin uranyum zenginleştirmek olduğu endişesine yer verilmiştir (Kerr, 2009, s. 1). İslam Devrimi ile askıya alınan nükleer güç olma hayali Irak ile yaşanan savaşta Irak'ın kimyasal silahlar kullanması ile yeniden gündeme alınmış, komşu Pakistan ve Hindistan'ın nükleer silah denemelerine başlaması İran'ın nükleer güç olma isteğini artırmıştır. Ayrıca İsrail'in nükleer kapasitelerinin anlaşılması ve İsrail'in sahip olduğu füze sistemleri, İran'ın yeniden nükleer bir güç ve nükleer silah sahibi olma isteğini rejimin gündemine daha güçlü bir şekilde getirmiştir (Kemp, 2001, s. 2).

İran'da mevcut gaz santrifüj uranyum zenginleştirme tesislerinde, gaz halindeki uranyum hekzaflorür, uranyum-235 izotoplarına dönüştürülmektedir. Bu işlem esnasında hem nükleer santrallerde kullanılan az zenginleştirilmiş uranyum hem de silah yapımında kullanılan zenginleştirilmiş uranyum üretilebilmektedir. İran ayrıca uranyum oksidi çeşitli bileşenlere, özellikle de uranyum hekzaflorüre, dönüştürebilecek tesislere de sahiptir. İran'ın Arak'ta faaliyete geçirmeye çalıştığı ağır su ile dinlendirilen reaktörün yakıt atıklarında nükleer silahlarda kullanılabilen plütonyumun bulunması da İran'ın nükleer faaliyetleri hakkında uluslararası toplumda endişelerin oluşmasına yol açmaktadır. Her ne kadar İran, söz konusu faaliyetleri mevcut ve kurmayı planladığı nükleer santrallere yakıt üretmek ve tıp alanında kullanılan nükleer izotopları elde etmek amacıyla yürüttüğünü söylese de bu açıklamalar uluslararası toplumu tatmin etmemektedir (Kerr, 2019a, s. 1).

İran yürüttüğü füze programı ile nükleer kapasitesini küresel ölçekte etkili kılmaya çalışmaktadır. Nükleer başlık taşıyabilen seyir füzeleri ile İran, ABD'yi ve müttefiklerini tehdit edebilme imkânına erişebilir. Öte yandan İran'ın füze programları için kendisini bağlayan ve taraf olduğu bir anlaşma yoktur. Füze Teknolojisi Kontrol Rejimi adıyla füze teknolojisinde gelişmiş ülkelerin, bu konuda gelişmek isteyen ülkelere yardımını engelleyen bir anlaşma olmasına rağmen söz konusu anlaşma füze sistemleri almak isteyen ülkelere uygulanmadığı için Rusya ve Çin, İran'a füze sistemleri sağlamakta ve İran aldığı sistemleri geliştirmeye çalışmaktadır. İran'ın füze savunma sistemlerini geliştirme sebeplerinden biri diğeri de savaş uçağı teknolojisindeki açığı füze sistemleri ile telafi ederek gelişmiş ülkelere karşı yüksek teknolojili savaş uçağı alan bölgesel rakiplerine karşı caydırıcılık oluşturma isteğidir (Kemp, 2001, s. 5).

3.3.2 Uluslararası Toplumun Nükleer Kapasiteye Sahip İran'a Bakışı

ABD, AB üyesi ülkeler ve BM, İran'ın barışçıl amaçlarla nükleer enerji üretim tesislerine sahip olabileceği konusunda hem fikirdirler. İran da geniş bir kapsamda nükleer araştırmalar yapmak ve kendi nükleer programını yürütmek istediğini her fırsatta açıkça dile getirmektedir. İran'ın sivil nükleer faaliyetlerinin yanında askeri nükleer faaliyetler yürüttüğü iddiası halen açıkça kanıtlanmamasına rağmen ABD ve Fransa, İran'ın yürüttüğü nükleer programın mevcut şekliyle ancak askeri amaçlı olması halinde mantıklı olabileceğine inanmaktadır (Cordesman, 2008, s. 3).

Aslında istemesi halinde barışçı amaçlar için kullanılmak üzere gerekli nükleer maddeleri yurt dışından temin etme imkânı olan İran, temin zincirinde oluşabilecek sorunlar nedeniyle kendi nükleer sistemlerini kurmayı tercih ettiğini ifade etmektedir. İran'ın gaz bazlı uranyum zenginleştirme tesisi kurmaya başlaması ve 2003 yılında Arak'ta kurulan ağır su izotopu reaktörü, başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerin İran'ın nükleer silah üretme arzusunda olduğuna dair endişelerini artırmıştır (Kerr, 2009, s. 3). İranlı yetkililer ise söz konusu endişeler karşısında ülke içinde yeterli elektrik üretimi sağlayıp ülkenin gaz ve petrol ihracatını arttırmak amacıyla barışçı bir nükleer program uyguladıklarını açıklamışlardır. Dini Lider Hamanei de halka açık konuşmalarında nükleer silah üretiminin dini, insani ve mantıki açıklamasının olmayacağını ayrıca bu tür silahların hem üretiminin masraflı olduğunu hem de korunmasının zor olduğunu söylemiştir (Kerr, 2009, s. 1-2). İran'ın nükleer programından endişe eden ülkeler, İranlı yetkililerin ülkenin nükleer faaliyetleri ile ilgili kamuoyuna yansıyan bu tür ifadelerinin başka ülkelerin nükleer programlarındaki başarısızlıklarından çıkardıkları derslerden kaynaklandığına inanmaktadır: İran, Saddam Hüseyin'in Irak'ın varlığından şüphe duyulan nükleer programın önemli bir taktiği olan tamamıyla ret ve gizlilikten genel kurallara uyumluluk, sınırlı şeffaflık ve inandırıcı inkâr taktiklerinin daha iyi olacağını düşünmektedir. İran ayrıca Kuzey Kore'nin yaptığı gibi açık nükleer faaliyetler ve tehditlerin de ters etki ve yaptırımların yanında önleyici ve ön alıcı saldırılara yol açabileceği kaygısıyla sıcak bakmamaktadır (Cordesman, 2008, s. 17).

3.3.2.1 Endişeler

Nükleer silaha sahip İran'ın, bölgede egemen güç olduğu iddiasını kuvvetlendireceğine ve bölgeyi istikrarsızlaştıran politikalarını artıracığına inanılmaktadır. Çünkü İran, NATO üyesi Türkiye ve bazı güney Avrupa ülkelerini de tehdit eder konuma gelip sahip olduğu füze sistemleri ile İsrail'e karşı bir nükleer tehdit oluşturabilecektir. İran'ın füze kapasitesinin artması veya gizli yollarla nükleer silah sistemlerin başka ülkelere taşınmasının mümkün olması halinde ABD ve Batı Avrupa'daki bazı müttefikleri de risk altına girebilir (Albright, Dubowitz, Kittrie, Spector, Yaffe; 2013, s. 25).

İran'ın nükleer programı İran'ın güç arzusunun en büyük göstergesidir. Bu nedenle Almanya, Fransa, Britanya (E3) ve ABD, İran'ın nükleer programını engellemeye çalışmaktadırlar. E3, İran'ın nükleer programını tehdit olarak görürken ABD, İran rejimini

ve bu çerçevede rejimin faaliyetlerini tehdit olarak görmektedir. BMGK'den İran'a karşı istediği kararları çıkaramayan ABD, İran yönetimini izolasyon, rejim değişikliği, askeri tehdit ve komşuları tarafından çevrelemekle tehdit etmektedir (Luomi, 2008, s. 33).

Öte yandan nükleer silaha sahip olan bir İran'ın tahmin edildiği ve propagandası yapıldığı kadar İsrail ve ABD'ye karşı yeterli bir caydırıcılık oluşturacağı iddiasına şüpheyle bakılmaktadır. Nükleer silaha sahip olmanın bir ülkenin etkisini arttırmakla beraber bağımsızlığını arttıracığı ve aynı zamanda daha güçlü olacağı tahminin de her zaman doğru olmayacağı Pakistan örneğinden görülebilmektedir. Öte yandan İran'ın nükleer silahlara sahip olup Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Anlaşmasının dışına çıkması durumunda Türkiye ve Suudi Arabistan gibi bölgenin önemli ülkelerinin de aynı amaca yönelebileceği veya ABD'nin etkisine daha çok girebilecekleri ihtimali de vardır. İran'ın ABD'ye karşı desteğine ihtiyaç duyduğu AB ve Rusya'nın tepkileri de nükleer güce sahip bir İran'ın aleyhine olacağı dikkate edilmesi gereken diğer bir husustur (Chubin, 2001, s.20-21).

İran'ın nükleer programı çerçevesinde uluslararası toplumda artan kaygıları gidermek amacıyla Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (International Atomic Energy Agency/IAEA) ve İran arasında yapılan bir anlaşma neticesinde Ajans, İran'ın nükleer silah üretmesine dönük kaygıları gidermek üzere 2002 yılında tahkikatlara başlamıştır. Ajans yetkilileri, üç yıl devam eden tahkikat sonucunda İran'ın taraf olduğu koruma anlaşmasını ihlal ettiğine dair bulgulara rastlamış ve hazırlanan raporu 2006 yılında BMGK'ye sunmuştur. İlgili raporun sunulması aşamasında İran'ın askeri nükleer faaliyetlerini kontrol edilemediğini ve bunun büyük bir sorun oluşturduğunu beyan edilmiştir. İranlı yetkililer, bu kaygıya karşılık olarak Ajansın askeri sahalardaki kontrol taleplerini İran'ın hassas askeri ve füze faaliyetlerinin yetkili olmayan kişilerin eline geçmesi endişesi nedeniyle kabul etmediklerini söylemiştir.

BMGK, Ajansın ilgili raporu çerçevesinde 2006 yılından başlamak üzere İran'ın nükleer faaliyetleri ile ilgili uluslararası toplumda oluşan endişeleri giderecek adımlar atması amacıyla öneriler hazırlamıştır. Ahiren 2011 yılında Atom Enerjisi Ajansı ve İranlı yetkililer arasında birçok görüşme yapılmış, sonuç olarak Ajansın kontrol edemediği İran'ın sıra dışı tüm nükleer faaliyetlerinin tahkiki ve İran'ın nükleer faaliyetlerinin barışçıl durumunu

garantilemek için bir İşbirliği Çerçevesi tanımlanmıştır. İran, askeri nükleer faaliyetlerini de kapsayan beş başlıkta Ajansa bilgi vermeyi kabul etmiş ancak başlıkların dördü hakkında Ajansı bilgilendirmiştir. Söz konusu tahkikatların devam ettiği dönemde devreye giren MKEP görüşmelerinde alınan kararlara İran'ın uyması ve nihai anlaşmaya varılması amacıyla iyi niyet belirtisi olan sorumluluklarını yerine getirmesi üzerine Ajans, BMGK'nın İran'ın MKEP uyarınca silahsızlanması ile ilgili 2231 sayılı önergesi ve MKEP şartlarına uygunluğunu çerçevesinde tahkikatlarına devam etmiştir (Kerr, 2019a, s. 2-3).

3.3.3 İran ile Nükleer Programı Konusunda Anlaşmaya Varılması

Küresel ölçekte güçlü olan ülkelerin Ortadoğu'da bir nükleer silahlanma yarışını engelleme arzuları, İran'ın nükleer programının sınırlandırılması çabalarının temel motivasyonunu oluşturmaktadır. E3 ülkelerinin, 12 yıla yayılan anlaşma çabalarının ilk aşamasını oluşturan 2003 ve 2005 yılları arasındaki girişimler sonuçsuz kalmıştır. George W. Bush'un başkanlığı döneminde ABD, P5+1'in devam ettirdiği görüşmelere katılmış ve az da olsa mesafe kat edilmiştir. Barrack Obama'nın ABD başkanlığındaki ilk döneminde ve 2012-2013 yılları arasında görüşmeler devam etmesine rağmen yine yeterli mesafe alınamamıştır. Öte yandan bu dönemde İran'ın, nükleer silah geliştirebilecek nitelikte uranyum zenginleştirmeye çok yaklaştığı istihbarat raporlarına yansımıştır (Einhorn, Nephew, 2016, s. 2-3).

Nükleer programı nedeniyle İran'ın uygulanan yaptırımlar sonucunda 2012 yılında 50 milyar, 2013 yılında da 37 milyar ABD Doları gelir kaybına uğradığı tahmin edilmektedir. Yaptırımların en çok İran'ı petrol gelirlerinden edindiği döviz kaynakları üzerinden zorladığı anlaşılmaktadır. 2012 yılında İran Riyalinin bir haftada yarı değerine düşmesi üzerine yönetim döviz alım satımına sınırlama getirmiştir (Albright, Dubowitz, Kittrie, Spector, Yaffe, 2013, s. 31). Ham petrol satışı üzerindeki yaptırımlar nedeniyle İran ekonomisinin çok kötüye gitmesi ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinde uluslararası camiaya yönelik ılımlı mesajlar veren Hasan Ruhani'nin seçilmesi üzerine P5+1 ülkeleriyle görüşmeler yeniden başlamıştır. Alınan hızlı sonuçlar akabinde, iyi niyet göstergesi olarak İran, nükleer programını dondurmuş, karşılık olarak da İran'a uygulanan bazı yaptırımlarda esnekliğe gidilmiştir. İlerleyen zamanlarda, özellikle Dışişleri Bakanları arasında yapılan görüşmeler sonucunda nihai anlaşmaya varılmıştır. Anlaşmayla; İran'ın nükleer silah üretme kapasitesini

10 ila 15 yıl arasında geciktirmesi, İran'ın zenginleştirilmiş uranyum stokunu önemli ölçüde azaltması ve Arak reaktörünün işlevinin yeniden düzenlenmesi konularında mutabakata varılmıştır. Ayrıca anlaşma ile İran, Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'nın habersiz ve süre kısıtlaması olmayan gözetimlerine izin vermeyi kabul etmiştir. İran'ın kabul ettiği anlaşma maddelerine karşılık olarak da İran'a nükleer silahlanma nedeniyle getirilen yaptırımların kaldırılmasına karar verilmiştir (Einhorn, Nephew, 2016, s. 3). 1 Ocak 2016 tarihi itibarıyla yürürlüğe giren MKEP kapsamında İran hakkında daha önce BM tarafından alınan tüm yaptırım kararları kaldırılmış yerine MKEP kapsamındaki 2231 sayılı önerge yürürlüğe girmiştir. ABD hariç MKEP'e taraf olan ülkeler ile BM, AB, IAEA'nin konu ile ilgili raporlarının tamamında İran'ın 2019 yılı Temmuz ayına kadar MKEP kapsamındaki sorumluluklarını yerine getirdiği ifade edilmektedir (Kerr, 2019a, s. 4-5).

3.3.3.1 Anlaşma Çerçevesinde Oluşan Tepkiler

Anlaşma; Devrim Muhafızları, İran Atom Enerjisi Kurumu yöneticileri, Meclisin muhafazakâr üyeleri, medya ve din adamlarınca olumsuz karşılanmıştır. Özellikle Devrim Muhafızları, yaptırımların devam ettiği dönemde elde ettikleri ekonomik ayrıcalıkların, İran'ın küresel ekonomiye yeniden entegrasyonu akabinde sonlanacağı endişesiyle anlaşmaya karşı çıkmışlardır. Muhafazakârlar da uluslararası camiayla bütünleşmenin, İran'ı Batı'nın etkisine maruz bırakacağını ve devrim kazanımlarının zedeleneceği endişesiyle anlaşmaya karşı çıkmışlardır. Hamanei, anlaşmayı onaylamış hatta herhangi bir gecikme olmadan yürürlüğe girmesini sağlamaya çalışmış ancak doğal müttefikleri olan muhafazakârların hislerine yakın bir şekilde Batı'nın İran'a ve devrim kazanımlarına olabilecek etkilerine karşı mücadele edeceğini, ABD ile sadece nükleer anlaşma çerçevesinde görüşeceklerini ve İran'ın bölgesel çıkarlarını savunmaya devam edeceğini belirtmiştir (Einhorn, Nephew, 2016, s.14-15).

Obama'nın ABD Başkanlığı yaptığı dönemde yürürlüğe giren Anlaşma ile ABD'nin son otuz yıldır endişeyle takip ettiği İran'ın nükleer faaliyetlerinin anlaşma süresince sonlandırılma ihtimali doğmuştur. Ayrıca söz konusu anlaşmanın devamında İran'ın nükleer faaliyetlerinin tamamıyla sonlandırılması umudu da mevcuttu. Ancak Obama'nın görev süresinin dolması ve Donald Trump'ın ABD Başkanı olmasıyla anlaşma çerçevesinde İran'ın nükleer faaliyetlerinin sadece bir süre için durdurulacağı, İran'ın bölgenin istikrarına zarar

veren faaliyetleri ile füze programının etkilenmeyeceği düşüncesiyle ABD yönetimi, 2018 yılının Mayıs ayında anlaşmadan çekildiğini ve askıya alınan İran'a karşı yaptırımların yeniden devreye konulduğunu açıklamıştır. Trump yönetimi, bu kararıyla İran'a uygulanacak tam baskı politikasının İran'ı daha kapsamlı bir anlaşmaya razı edebileceğini düşünmektedir. Trump yönetimi tarafından yeniden devreye sokulan yaptırımların kaldırılması için İran'a şart olarak sunulan 12 maddelik yeni talep listesi, birçok analist tarafından İran'ın kabul etmeyeceğine inanılan ve nihai hedefinin İran'da rejim değişikliği olduğu savunulan bir metin şeklindedir.

ABD yönetiminin bu stratejisi, birçok ülkenin hatta İran'a karşı yeniden yürürlüğe sokulan yaptırımların uygulanmasında rol alacak bazı ülkelerin muhalefetiyle karşılaşmıştır. Anlaşmanın tarafı olan ABD dışındaki ülkeler, İran'ın yaptırımlar karşısında uğrayacağı ekonomik kayıpları dengeleyecek formüller aranmasına ve böylece 2020 ABD seçimleri ile Trump'ın yerine gelmesi muhtemel yeni başkanla Anlaşmanın yeniden devreye sokulması için zaman kazanılmasına çalışmaktadır. Öte yandan İran'ın uygulanan yaptırımlara direnme ihtimali de bulunmaktadır. Çünkü İran uzun yıllardır benzeri yaptırımlara muhatap olmakta ve bu doğrultuda halkı mobilize ederek ABD'yi şeytanlaştırmaktadır. İran ayrıca petrolünü yasadışı yollarla uluslararası pazarlara ulaştırabilmekte, bazı Avrupalı ülkeler, Rusya ve Çin gibi ülkelerle de kurduğu diplomatik ve ekonomik ilişkilerle yaptırımları kısmen bertaraf edebilmektedir. Öte yandan İranlı yetkililer, ekonomik çıkarlarının korunduğu sürece Anlaşmaya taraf olmaya devam edeceklerini ifade etmektedirler (Einhorn; Nephew, 2019, s. 2-3).

3.3.3.1.1 ABD'nin İran ile Anlaşmak İçin Açıkladığı Şartlar

ABD'nin İran'a nükleer faaliyetleri çerçevesinde yeniden uygulamaya başladığı yaptırımları kaldırması için açıkladığı şartları içeren 12 madde içerisinde;

- askeri tesisler başta olmak üzere İran'ın tüm nükleer faaliyet alanlarının Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı denetimine açılması,
- uranyum zenginleştirme, ağır su tesislerinin kapatılması ve bu tesislerin atıklarından plütonyum elde edilmesine son verilmesi,
- İran'ın füze programının durdurularak yeni füze denemelerine başlanmaması,

- İran ve müttefiklerince tutulan ABD ve müttefiki ülkelerin vatandaşlarının serbest bırakılması,
- HAMAS, Hizbullah ve İslami Cihad'a desteğin kesilmesi, Suriye'deki İran askerlerin çekilmesi,
- Yemen'deki Husi militanlara desteğin kesilerek barışa teşvik edilmeleri,
- Devrim Muhafızlarına bağlı Kudüs Güçlerinin terör aktivitelerini destekleyen faaliyetlerine son verilmesi,
- Taliban'a desteğin kesilmesi ve El Kaide liderlerinin İran'da barınmasına son verilmesi,
- İran'ın bölgedeki istikrarı bozan faaliyetlerine son verilmesi şartları yer almaktadır.

Bu maddelere bağlı olan fakat ilgili metinde geçmeyen diğer bir maddenin de İran'ın insan hakları ihlallerine son vermesi olduğu düşünülmektedir. ABD yönetimi bu taleplerin bir bütün olduğunu ifade etmekte ve tümünden yerine getirilmesini beklemektedir. Trump yönetimi bu taleplerin yerine getirilmesi halinde her zaman İran ile görüşmelere açık olduğunu ifade etmiştir. Öte yandan İran'ın mevcut rejim yapısında göreve gelecek herhangi bir hükümetin, ABD'ye verilecek bu kadar geniş imtiyazlara katlanamayacağı düşünüldüğünde Trump yönetiminin nihai hedefinin İran'da rejim değişikliği olduğu fikri ağırlık kazanmaktadır (Einhorn; Nephew, 2019, s. 11-12).

3.3.3.1.2 İran Yönetiminin ABD'nin Anlaşma Çerçevesindeki Tavrına Bakışı

İran, varılan Anlaşmaya bağlı kalarak elde ettiği başta ekonomik kazanımları tamamıyla kaybetmemeye ve ABD ile Avrupalı müttefiklerinin mevcut durum üzerinden arasını açmaya çalışmaktadır. AB ülkelerinin, bir sonraki ABD seçimlerinin sonuçları akabinde olası bir hükümet değişikliği ile ABD'nin yeniden mevcut Anlaşmaya taraf olmayı kabul edeceği konusunda İran'ı ikna etmeye çalışmaları da İran'ın mevcut tutumunda etkilidir. Öte yandan İran da Anlaşmadan ayrılması halinde kendisine arka çıkan Rusya ve Çin başta olmak üzere bazı Avrupalı ülkelerin desteğini kaybedeceği endişesi taşımaktadır. BM'nin yeni yaptırımlar uygulayabileceğine dair endişeler de İran'ın bu tavrında etkili olmaktadır.

ABD'nin İran'ın nükleer faaliyetleri sonucunda uyguladığı yaptırımların İran ekonomisine en büyük zararı petrol gelirleri üzerinden olmuştur. İran'ın petrol ihracatı yaptırımların yeniden devreye girmesi sonucunda beklenenden daha fazla azalma göstermiş ve yaptırımların uygulanmasından önceki seviyenin %50'sine kadar düşmüştür. İran'dan petrol ithalini durduran ABD'nin müttefiki ülkelerin bu azalmada payı olmuştur. Ancak İran'dan petrol almaya devam eden Çin ve Hindistan gibi alıma devam edeceği düşünülen ülkelerin varlığı, İran'ın petrol ihracatındaki azalmanın devamının sağlanamayacağı ihtimalini doğurmaktadır (Einhorn; Nephew, 2019, s. 21-22).

ABD yaptırımlarının uzun vadede nasıl sonuçlar getireceği belli değildir. İran'a komşu bazı ülkelere İran'dan petrol ihracatı konusunda tanınan istisnaların Mayıs 2019'dan sonra kaldırılması İran'ın yaptırımlara karşı dayanıklılığını daha net olarak gösterecektir. İranlı yetkililerin günlük bir milyon varil petrol satışının devam etmesi ihtimalinin İran'ı uzun süre yaptırımlara karşı koruyacağı inancının yanında ihracatın bu seviyenin altına hızlı düşüşü İran'ı zora sokabilecektir (Einhorn; Nephew, 2019, s. 25-26). Öte yandan ABD'nin MKEP anlaşmasından çekilmesi üzerine İran Cumhurbaşkanı Ruhani, yeniden uranyum zenginleştirme faaliyetlerinin başlaması için hazırlık yapılması konusunda İran Atom Enerjisi Kurumuna talimat vermiştir (Kerr, 2019b, s. 4).

3.4 İRAN DIŞ POLİTİKASININ ANA ÇERÇEVESİ

İran'ın rejim ideolojisi, modern bir ülkenin varlığını sürdürmesini sağlayacak İslami yorumlar üzerinden oluşturulmuştur. Söz konusu modern yorumlar, devrimi gerçekleştiren kadronun, Meşrutiyet Devriminden miras aldığı Batılı fikirlerden esinlenmesi sonucunda ulus-devlet anlayışını hayata geçirmeye çalışmasından kaynaklanmaktadır. Humeyni, devrimi gerçekleştirme aşamasında en çok halkların kendi kaderlerini tayin etmeleri, devletlerin halktan üstün olmayıp tam tersine halka hizmet etmesi gerektiğine atıflar yapmıştır. Bu atıfların modern Batı düşüncesinin anahtar kavramları olduğu açıktır. Öte yandan devrimden sonra devlete çok büyük bir önem atfedilmiş ve Şii doktrinindeki “din ü millet” yerine “din ü devlet” fikri oluşturulmaya çalışılarak devletin devamının din ve millet için en önemli unsur olduğu fikri bir kural haline getirilmiş hatta bu amaca uygun olarak “maslahat” gibi her sorunu çözebilecek bir anahtar kavram üretilmiştir. Bu çabalar sonucunda, siyasete dini yorumlayıp dönüştürebilme imkânı tanınmasına rağmen dine bu tür

bir imkân tanınmaması, İran rejiminin seküler bir yönü olduğunu ayrıca İran'ın rejim ideolojisinde devletin, dini hükümler toplamı olan şeriattan daha üstün tutulduğunu göstermektedir. Humeyni'nin sağlığında zamanın Cumhurbaşkanı Hamanei'ye gönderdiği bir mektupta “*devlet yararına uymaması halinde devletin bir şeriat kanununu feshedebileceğini*” belirtmesi, İran'da devletin varlığı ve devamlılığına verilen önemi gösteren dikkat çekici bir örnektir.

İran dış politikası, pragmatizm ve İslam merkezli bir idealizm arasında zamana ve duruma göre gelgitler yaşadığı şeklinde bir izlenim oluştururken İran'ın devlet sistemini “Seküler Teokrazi” olarak tanımlayan Sarı (2015, s. 100); İran'ın, dış politikasını belirlerken modern laik ülkeler gibi reel politik davranışlar sergileyecek kapasiteye ve İslami kuralları bu amaca yönelik olarak yorumlama/esnetme yeteneğine sahip olduğunu savunmaktadır (Sarı, 2015, s. 99-110). Bu çerçevede İran'ın dış politikası, devletin ve buna bağlı olarak rejimin devamlılığını sağlama fikri etrafında şekillenmektedir. Bu noktadan hareketle mezhep kaygıları politika belirleme sürecinde, İran'ı eleştirenlerin iddia ettiği gibi tek parametre olmamış aksine İslamcı politikalarla Sünni veya Müslüman olmayan ülkelerle de ilişkilerini geliştirmeye çalışan İran, birçok araştırmacının da fark edebildiği üzere reelpolitike yakın hareket etmiştir (Ostovar, 2016, s. 3).

Devrimin akabinde yeni rejimi ayakta tutmaya çabalayan İran, Irak ile girdiği yıkıcı savaşın sonucunda güvenlik politikalarını öncelenmiştir. Söz konusu savaş sırasında bölgedeki rakip komşu ülkeler ve ABD öncülüğündeki güçlü ülkeler tarafından izole edilen İran, bağımsız hareket alanını korumak ve geliştirmek amacıyla Körfez ve Ortadoğu'daki hinterlandını harekete geçirmeye çalışmış ve devrim ihracı fikri de bu amaçla kullanılmıştır. Bu çerçevede devrim ihracı ve İslami bir dünya düzeni bu amacı sağlamak için araç olarak kullanılmış, ideolojiden çok strateji olarak görülmüştür (Sarı, 2015, s.116-123).

Birçok rejimin, özellikle ulus devletlerin temel motivasyonu olan büyük küresel güçlere karşı bağımsız hareket edebilme çabası, Şah döneminde milliyetçilik ve modernizasyon fikirleri etrafında sağlanmaya çalışılırken, devrimden sonra İslamcı ideoloji ile sağlanmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede devrimden sonra bağımsız hareket etme arzusu dış politikada temel amaçlardan olmuştur. Bu durum göz önüne alınarak 1982 yılında Müslüman Kardeşler Örgütü'nün Suriye'deki Baas rejimine karşı başlattığı isyanda, devrimin ilk

yıllarında İran'ı örnek alan ve öven Müslüman Kardeşler yerine Ortadoğu'da İran'ın en önemli müttefiki olan Baas rejiminin desteklenmesi; 90'larda Kafkasya'da Rusya'ya karşı Çeçen İslamcılarının başlattığı isyana önemli bir müttefik ve güçlü bir ülke olan Rusya'nın kaygıları üzerinden duyarsız kalınması, Azerbaycan-Ermenistan ihtilafında İran'daki Azeri nüfusun bağımsızlık arzusunun etkilenmesi endişesi ile Ermenistan'ın desteklenmesi pragmatik tercihler olarak görülebilir. Ancak söz konusu tercihlerin gerisinde yatan asıl neden, rejimin devamı ve bağımsız hareket alanının daraltılmaması amacıyla reel politik düşüncelerle hareket edilmesidir. İran'ın ABD'ye karşı tutumu ve bunun devrimci harekete etkileri önceki kısımlarda incelenmişti. Şah'ın ABD tarafından korunması, ülke petrollerini millileştirmek isteyen Musaddık'ın CIA darbesiyle görevden alınması İran'da ABD'ye duyulan tepkileri anlatmak için yeterlidir. İran'ın, ABD'ye karşı bu tutumu, küresel çaptaki büyük güçlerin hegemonyasından etkilenmemek amacıyla kullandığı ve bununla da bağımsız hareket alanını korumaya çalıştığı tahmin edilebilmektedir (Sarı, 2015, s.125-127).

SONUÇ

İran, köklü bir geçmişe dayanan devlet geleneği ve bu gelenek üzerine inşa etmeye çalıştığı politikalarıyla bütün sınamalara rağmen varlığını devam ettirmektedir. 20. yüzyılda gerçekleşen İslam Devrimi ve bunun sonucunda kurulan yeni rejim, kendisine kısa ömür biçen birçok analisti yanıltmış, zamanla dayanıklılığını artırmıştır. İslam Cumhuriyeti, devrimden sonraki ilk on yıla kurumsallaşma çabaları, küresel güçlerle mücadele ve uzun süren bir savaş sığdırmıştır. Zamanla uluslararası toplumla bütünleşmenin önemine farkına varan yeni yönetim, bölgesinde ve küresel ölçekte ilişkilerini geliştirmeye çalışmış ancak aynı zamanda güvenliğini garantiye almak için bölgesindeki etkisini İslam Devrimi fikrinin ihracı ve silahlanma girişimleri ile sağlamaya çalışmıştır.

İran, Ahameniş İmparatorluğu ve devamı niteliğindeki Perslerin kurduğu devletlerden miras aldığına inandığı 2500 yıllık devlet geleneği ve ondan da eski bir kültüre sahip olmakla övünmektedir. İran, ayrıca bölgesinde etkili olan kültür ve inançlara kendi içinde alternatifler oluşturarak varlığını devam ettirmeye çalışmaktadır. Bu çerçevede kendisini dünya Şiiilerinin hamisi olarak gören İran, doğrudan Dini Liderle bağlı temsilcilerle bu üstünlüğünü korumaya çalışmaktadır. Dini Lider temsilcileri dünya çapındaki İran büyükelçilikleri aracılığıyla İran kültürünü küresel çapta tanıtmaya çalışırken, ülke içinde de milliyetçi reflexlerle azınlıkların baskın olan Pers kültürüne entegrasyonu için hükümetçe çaba harcanmaktadır.

İslam Cumhuriyeti ikinci on yılına yeni bir yönetim ve anayasa ile girmiştir. Öte yandan Humeyni'nin ölümünden sonra tek blok haindeki İran yönetici elitinde gruplaşmalar başlamıştır. Yönetimde, silahlı kuvvetlerde, ülkenin önemli kurumlarında görevli olan yönetici elitin yanında ruhani sınıfın önemli kişileri de tek veya gruplar halinde fraksiyonlar oluşturmuştur. Cumhurbaşkanlığı, Uzmanlar Meclisi seçimleri başta olmak üzere, ülke politikalarını doğrudan etkileyen uluslararası angajmanlarla ilgili nihai kararlar, söz konusu fraksiyonların mücadele ve ödünleşmeleri ile belirginleşmekte ve ülke yönetiminde en etkili kişi olan Dini Lider tarafından rejimin maslahatı çerçevesinde son şekli verilerek yürürlüğe girmektedir. Bu çerçevede belirlenen ve rejim ideolojisine dayandırılan politikalarıyla bölgesel ve küresel ölçekte aktif olmaya çalışan İran'ın çabaları günümüzde de devam

etmektedir. Bu aşamada Devrim ihracı ile etki alanını ve müttefiklerini arttırarak ülke savunmasını sınırları dışından başlatmaya çalışmak, İran'ın önemli araçlarından olagelmıştır. Devrim ihracı çabaları İran'a rakip ülkelerin çoğunlukta olduğu Ortadoğu'da yoğunlaştırılmış ve bunun sonucunda Lübnan'da Hizbullah'ın doğuşuyla doğrudan İran'a bağlı güçlü bir taraftar edinilmiştir. Suriye Baas rejimi İran'ın en önemli bölgesel müttefiki olmuş, Saddam Hüseyin'in yönetiminin devrilmesinin akabinde Irak da İran'ın etkisine açılmıştır. Böylece Tahran, Bağdat, Şam ve Beyrut hattı üzerinden Şii hilalinin tamamlanması imkânı doğmuştur. Ancak İran'ın devrim ihracını büyük oranda Ortadoğu'da yoğunlaştırarak bölgedeki Sünni rakip güçleri dengeleme çabası, yine rejimin devamlılığının ana amaç edinildiği, devrim ihracının da bu doğrultuda bir araç olarak kullanıldığı tezini doğrular niteliktedir.

Rejimin devamını sağlamaya çalışan İran yönetici eliti, ülkenin askeri gücünü arttırmaya çalışmaktadır. Bu amaçla Rusya, Çin gibi müttefiklerinden askeri donanım alımı yapılırken özellikle Devrim Muhafızlarının kontrolünde ülkenin askeri gücü ülke kaynaklarıyla artırılmaya çalışılmaktadır. Bu çabaların en önemlisi ve dikkat çeken askeri yönleri olduğuna inanılan nükleer programdır. Her ne kadar rejim tarafından barışçıl amaçlarla yürütüldüğü savunulsa da İran'ın, nükleer silah üretebilecek kapasitede bir nükleer program yürüttüğü genel kabul görmektedir. Bütün bu faaliyetler için gerekli kaynaklar ülkenin fosil yakıt ihracatından sağlanmaktadır.

İran'ın yukarıda değinilen çabaları doğal olarak rakiplerinin engellemeleri ile karşılaşmaktadır. İran'ın nükleer programını durdurması için yapılan baskılar söz konusu engellemelere iyi bir örnek teşkil etmektedir. Başta ABD ve AB ülkeleri, nükleer silah edinmesini engellemek amacıyla İran'a geniş çaplı yaptırımlar uygulamaktadır. Yaptırımlar çoğunlukla İran'ın ticari faaliyetlerini özellikle de petrol satışını engellemeye yöneliktir. Bu çerçevede İran'da ekonomi çok büyük darbe almış, nükleer program ve Devrim Muhafızlarının askeri harcamaları için gereken kaynağın elde edilmesi zora girmiştir. Ancak burada en önemli husus bozulan ekonomi nedeniyle halkın yönetime karşı tepkisinin her geçen gün artması ve bu durumun rejimi kaygılandırmasıdır. The World Bank (2019)'ın yayınladığı raporda İran ekonomisinin 2019/2020 döneminde fosil yakıtların ihracı üzerindeki yaptırımlar nedeniyle % 8,7 daralacağı, aynı dönemde önceki iki yılın

ortalamasına göre ekonominin % 10 oranında küçüleceği, yıllık enflasyonun da % 20'nin üzerinde olacağı beklentisine yer verilmiştir. Ekonomideki kötü gidişin sebebi olarak gösterilen ABD yaptırımlarının yeniden başlamasının ardından 15 Kasım 2019 tarihinde hükümet, ülke içindeki petrol fiyatlarına büyük oranda zam yapmak zorunda kalmış ve söz konusu karar İran çapında büyük protestolarla karşılanmıştır. 2019 yılının son günlerine kadar yer yer devam eden protestolara Devrim Muhafızlarının müdahalesi sonucunda yüzlerce göstericinin öldürüldüğü, binlercesinin yaralandığı ve/veya gözaltına alındığı uluslararası medya kuruluşlarınca bildirilmektedir (Fassihi; Gladstone, 2019). Bu çerçevede ABD'nin MKEP anlaşmasından çekilerek İran'a anlaşma öncesinde uygulanan yaptırımlardan bile daha ağır yeni yaptırımlar uygulayacağını duyurması, rejimin kısa vadede en çok mücadele edeceği sorun olarak görülmektedir. Çünkü günümüze kadar sürdürdüğü devamlılığını bölgesel gücüne borçlu olan İran, zengin yer altı kaynaklarına dayandırdığı ekonomik gücüyle açık/kapalı diplomatik faaliyetlerini sürdürebilmekte, devlet dışı müttefiklerine destek olabilmekte ve böylece ülke içinde de otoritesini güçlü tutabilmektedir.

Son araştırmalar, İran halkının MKEP'ye desteğinde 2015 yılına göre çok büyük bir düşüş olduğunu göstermektedir. İran halkı; ABD'nin yeniden MKEP'ye taraf olduğunu açıklaması halinde İran'ın nükleer ve füze programı ile devlet dışı muhaliflerine verdiği desteğin dahi müzakerelere açılması fikrine sıcak bakmaktadır. Ancak mevcut durumda İran'ın MKEP'ye taraf olma durumunu koruyup gelişmeleri takip etmesi yerine ABD'nin baskılarını devam etmesi halinde yeniden uranyum zenginleştirme programına başlanması gerektiği şeklindeki görüş taraftar kazanmaktadır. Ayrıca İran hükümetinin verdiği tavizlere rağmen ABD'nin nükleer anlaşmadan çekilmesi ve anlaşmaya taraf olan ülkelerin ABD'ye engel olamaması, İran halkında Batı ile anlaşmanın mümkün olmayacağı kanısını oluştururken Dini Lider ve muhafazakârlara desteği artırmaktadır. Bu durum ABD'nin yeni yaptırımlarla İran'da rejimin tehlikeye gireceği ve daha kapsamlı bir anlaşmayı kabul etmek zorunda bırakacağı tezini zayıflatmaktadır (CISSM, 2019). Söz konusu araştırmalar İran halkının yaşadığı ikilemi göstermesi açısından önemlidir: Bir taraftan yaptırımlar sonucunda bozulan ekonomiden etkilenen halk, gösterilere şiddet karıştırma dahil birçok şekilde tepkisini gösterirken diğer taraftan milli bilinçle ülkelerinin küresel güçlere karşı mukavemetini desteklemektedir. İslam Devriminin ilk on yılından sonra yapılan anayasa değişikliği ile günümüzdeki yapısı tam olarak şekillenen İran'da yapılan Cumhurbaşkanlığı

seçimleri sonucunda üç defa ulusal çıkarları koruyarak uluslararası toplumla bütünleşmeyi savunan Rafsancani, Hatemi ve Ruhani gibi kişilerin seçilmesi sadece bir defa muhafazakar kanadı temsil eden Ahmedinecat'ın seçilmesi İran halkının ulusal çıkarlar ve uluslararası toplumla bütünleşme konularına bakışını gösterme açısından önemlidir.

İran tarihi incelememizden görüldüğü gibi İslam Cumhuriyeti'nden önceki bütün yöneticiler de yönetimlerinin devamını ana kaygı olarak görmüşlerdir. Yeni rejimin hedef tahtasına koyduğu Pehlevi Hanedanlığı da iktidarının devamı için bölgesel ve küresel angajmanlara girmiş, askeri gücünü artırmaya çalışmış ve askeri amaçları bilinmemekle beraber nükleer bir program yürütmüş, halkın yönetime desteğini sağlamak için milli öğeleri kullanmıştır. Yeni rejimin büyük oranda benzer politikalar yürütmesi İran'da tarih boyunca yönetimi elinde tutan grubun değişmesi dışında önemli bir değişikliğin olmadığı düşüncesini güçlendirmektedir. Bu durumun İran halkının bilinçaltında tarih boyunca birçok örneği görülen başkaldırı kültürünü yeniden canlandırma ihtimali yüksektir ve son yıllarda İran sokaklarının büyük gösterilere sahne olması bunun belirtisi olarak görülebilir.

Çalışma boyunca yapılan araştırmalarla edinilen ana düşünce; kırk yılı geride bırakan rejimin, doğal bir dürtü olarak, devamlılığını en önemli amaç olarak gördüğü ve dış politikasını da bu çerçevede oluşturduğudur. İran rejimi kırkınıcı yılını geride bırakırken karşılaştığı zorlukları, rejim ideolojisinin temeli olan Şii/Usuli ekolünün temel prensiplerinden dahi tavizler vererek, bertaraf etmiş ve İslam Cumhuriyeti'nin devamını sağlamıştır. Rejimin devamlılığını sağlama adına yeni sınamalarla karşılaşacağı açıktır. İlerleyen dönemlerde de uluslararası toplumla bütünleşme veya içe kapanma, devlet dışı müttefiklere verilen desteği artırmak veya azaltmak, bir türlü düzelmeyen ekonomik sorunlar gibi konular yönetimi kaygılandırmaya devam edecektir. Ayrıca İran tarihi ve kültüründe etkili olan Azeriler başta olmak üzere azınlıkların durumu da İran yönetimi için kaygı oluşturabilecek bir diğer unsurdur. Bu esnada ABD'nin İran'ı bölgesel olarak izole etme çabaları da yukarıda sayılan sorunların şiddetine etki edecektir. Velayet-i Fakih düşüncesinin modern devlet sistemine uygulanmasında yaşanan sorunlar, yönetimdeki yetki karmaşaları, hatta Hamanei'den sonraki Dini Liderin seçimi, İran'a karşı yeniden başlatılan yaptırımların ne sonuçlar doğuracağı, İran konusunda çalışan araştırmacıların ilgisini çekmeye devam edecek başlıklardır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Abrahamian, E. (2018). *Modern İran Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Buchta, W. (2000). *Who Rules Iran? The Structure of Power in the Islamic Republic*. Washington D.C.: The Washington Institute for Near East Policy.
- Chubin, S. (1994). *Iran's National Security Policy: Capabilities, Intentions, and Impact*. Washington D.C.: Carnegie Endowment.
- Curtis, G. E., & Hooglund, E. (2008). *Iran, a country study*. Washington: Library Of Congress Cataloging-in-Publication Data.
- Hafeziniya, M. R. (2017). *İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası*. Ankara: İraniyat Yayınları.
- Kramer, M. (1987). Introduction. M. Kramer içinde, *Shi'ism Resistance and Revolution* (s. 1-18). Londra: Mansell Publishing Limited.
- Nasr, S. H. (2008). *İslam - Religion, History, and Civilization*. New York: Harper Collins.
- Tabatabai, A. S. (1975). *Shi'ite Islam*. (S. H. Nasr, Çev.) New York: State University of New York Press.

Sürelî Yayınlar

- Fiedler, R. (2018). *Internal Factors and Its Impact on Iran Foreign Policy*. Przegład Strategiczny, 212.
- Guibernau, M. (2004). *Nation Formation and National Identity*. Revue Belge d'Histoire Contemporaine , 34(4), s. 668-669.
- Musalı, Namiq. (2018). *Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği ve Türkçenin Konumu Meseleleri Üzerine*. Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Aralık : 131-171.
- Onat, H. (2013, Güz). İran İslam Devrimi ve Şiilik. *E-makalat*, s. 223-256.
- Saraçlı, Murat. *İran'da Azınlıklar*. Akademik Ortadoğu 2007: 174.
- Sarı, İ. (2015). 1979 Devrimi Sonrası İran'ın Rejim Paradigması ve Dış Politika Yönelimleri. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 99-101.

Semiz, Y., & Akgün, B. (2005). Büyük Orta Doğu Jeopolitiğinde İran-ABD İlişkileri . *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 163-177.

Siddiqui, M. H. (2019, Eylül 3). Ayatollah Ruhullah al-Musavi Khomeini's Ultimate Reality and Meaning. *Ultimate Reality and Meaning*, s. 117-133.

Diğer Yayınlar

Tezler

Alsaif, T. M. (2005, July). *Religion and the Legitimation of the State-The Development of Political Thought in Contemporary Shi'ism (Case Study: Iran 1979-2004)*. Westminster: University of Westminster.

Aydın, Figen. 2018. *Kuşak ve Yol Projesinin Ekonomi Politikası ve Türkistan*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Rustamov, R. (2004). İran'ın Siyasal ve Sosyo-Kültürel Yapısının Tarihsel Analizi. *İran'da İslam, Kimlik ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir İnceleme (Yüksek Lisans Tezi)*. Ankara, Türkiye: Ankara Üniversitesi.

Makaleler

Alexandros, S. (2005). *Iran: A Brief Study of The Theocratic Regime*. Selanik: University of Macedonia. Department of International European Economical & Political Relations.

Chubin, S. (2001). Iran's Strategic Environment and Nuclear Weapons. *Iran's Nuclear Weapons Options: Issues and Analysis* (s. 17-33). Washington: The Nixon Center.

Kemp, G. (2001). Iran's Nuclear Options. *Iran's Nuclear Weapons Options: Issues and Analysis* (s. 1-15). Washington: The Nixon Center.

Lewis, B. (1999, Ocak 18). *Iran in History*. Tel aviv, İsrail: Mortimer and Raymond Sackler Institute of Advanced Studies.

Puelings, J. (2010). *Fearing a "Shiite Octopus" Sunni – Shi'a Relations and the Implications for Belgium and Europe*. Brüksel: Academia Press.

Zayar, A. W. (2006). *The Iranian Revolution Past, Present and Future*. Iran Chamber Society.

Raporlar

- Albright, D., Dubowitz, M., Kittrie, O., Spector, L., & Yaffe, M. (2013). *U.S. Nonproliferation Strategy for the Changing Middle East*. Washington: Middle East Strategy.
- Ashley, R. P. (2019). *IRAN Military Power-Ensuring Regime Survival and Regional Dominance*. Washington: Defence Intelligence Agency.
- Cordesman, A. H. (2008). *Iranian Weapon of Mass Destruction-Iran's Nuclear Weapons Programs: Work in Progress?* Washington: Center for Strategic&International Studies.
- CREST, C. f. (2016). *Suni and Shi'a Islam: Differences ans Relationships*. Lancaster: Center for Research and Evidence on Security Threats.
- Einhorn, R., & Nephew, R. (2016). *The Iran Nuclear Deal: Prelude to Proliferation in the Middle East?* Washington D.C.: The Brookings Institution.
- Einhorn, R., & Nephew, R. (2019). *Constarining Iran's Future Nuclear Capabilities*. Washington: The Brookings Institution.
- Ghanea, Nazila ve Binesh Hass. (2011). *Seeking Justice and An End to Neglect: Iran's Minorities Today*. Brifing. London: Minority Rights Group International.
- Jones, S. (2009). *The Islamic Republic of Iran: An Introduction*. Londra: House of Commons Library.
- Katzman, K. (2019). *Iran's Foreign and Defense Policies*. Washington D.C.: Congressional Research Service.
- Kerr, P. K. (2009). *Iran's Nuclear Program: Status*. Washington D.C.: Congressional Research Service.
- Kerr, P. K. (2019a). *Iran's Nuclear Program: Tehran's Compliance with International Obligations*. Washington: Congressional Research Service.
- Kerr, P. K. (2019b). *Iran's Nuclear Program: Status*. Washington: Congressional Research Service.
- Lim, K. (2015). National Security Decision-Making in Iran. *Comparative Strategy*, 150-151.
- Luomi, M. (2008). *Sectarian Identities or Geopolitics? The Regional Shia-Sunni Divide in the Middle East*. Helsinki: The Finnish Institute of International Affairs.
- Nader, A., Scotten, A. G., & Hoobler, J. (2017). *Iran Domestic Challenges to the Joint Comprehensive Plan of Action*. Santa Monica: Rand Corporation.

- ORSAM, O. S. (2012). *İran İslam Cumhuriyeti'nde Anayasal Sistem ve Siyasi Partiler*. Ankara: Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Ostovar, A. (2016). *Sectarian Dilemmas in Iranian Foreign Policy: When Strategy and Identity Politics Collide*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Özcan, Nihat Ali. (2006). *İran Sorununun Geleceği; Senaryolar, Bölgesel Etkiler ve Türkiye'ye Öneriler*. Ankara: TEPAV.
- Tabatabai, A. M. (2019). *Iran's National Security Debate Implications for Future U.S.-Iran Negotiations*. Santa Monica: RAND Corporation.
- Yegin, A. (2013). *İran Siyasetini Anlama Klavuzu*. Ankara: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı.
- Ze'evi, D. (2007). *The Present Shia-Sunna Divide: Remaking Historical Memory*. Massachusetts: Crown Center for Middle East Studies.
- Elektronik Kaynaklar**
- Bank, T. W. (2019, Ekim 9). *Iran's Economic Update — October 2019*. Aralık 26, 2019 tarihinde The World Bank web sitesi: <https://www.worldbank.org/en/country/iran/publication/economic-update-october-2019> adresinden alındı
- CISSM. (2019, Ekim 16). *Iranian Public Opinion Under "Maximum Pressure"*. Aralık 26, 2019 tarihinde Center for International&Security Studies at Maryland web sitesi: <https://cissm.umd.edu/research-impact/publications/iranian-public-opinion-under-maximum-pressure> adresinden alındı
- Council on Foreign Relations. *Council on Foreign Relations*. 6 Mayıs 2019. 28 Ocak 2020. <<https://www.cfr.org>>.
- Fassihi, F., & Gladstone, R. (2019, Aralık 1). *With Brutal Crackdown, Iran Is Convulsed by Worst Unrest in 40 Years*. Aralık 26, 2019 tarihinde The New York Times: <https://www.nytimes.com/2019/12/01/world/middleeast/iran-protests-deaths.html> adresinden alındı
- Gündüz, T. (2008). *Safeviler*. Aralık 15, 2019 tarihinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/safeviler> adresinden alındı
- Maleki, A. (2019). *Decission Making in Iran's Foreign Policy: A Heuristic Approach*. Nisan 10, 2019 tarihinde Reserachgate Web Sitesi: www.researchgate.net adresinden alındı
- WikiShia. (2018, Aralık 4). *Seyyid Ali Hamaney*. Nisan 14, 2019 tarihinde WikiShia Web sitesi: http://tr.wikishia.net/view/Seyyid_Ali_Hamaney adresinden alındı

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler:

Adı Soyadı : Mehmet Muhdi AYDIN

Doğum Yeri ve Tarihi : Eruh / 09.03.1982

Eğitim Durumu:

Lisans Öğrenimi : TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi / Elektrik-Elektronik
Mühendisliği

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce, Farsça, Almanca

İş Deneyimi:

Stajlar : Ulusoy Elektrik A.Ş.

Nabay Tekstil A.Ş.

Aytaç Gıda Sanayi Yatırım A.Ş.

Projeler : Arduino Starter Kit ile AES Şifre Üretimi

Çalıştığı Kurumlar : Türkiye Elektrik İletim Anonim Şirketi (25.07.2011-28.11.2011)

T.C. Dışişleri Bakanlığı (01.12.2011-01.09.2016)

İletişim:

E-posta Adresi : mehmetmuhamdi@gmail.com

Tarih : 20 Ocak 2020